اورمو کیتابخاناسی

چوخ یاخشی خاطرلاییرام کی، آغیر سویوق ووراندا، بوغازیم آغرییاندا، خسته‌له‌ننده آنام چئشیدلی تورکه چاره علاج و درمانلارلا یاناشی بیرده هردن منی یانینا سالیب، محله‌میزین نسبتاً آشاغی طرفینده، محله مسجدینین آرخاسیندا ائوی اولان، اولدوقجا قاری، گؤزلرینین ایشیغی آزالمیش، بئلی بوکولموش "توتوجو خام‌ننه" (خانیم ننه) خالانین یانینا آپارادی. خام‌ننه خالا یالنیز بیر قاپیسی اولان، قارانلیق، لاکین اولدوقجا تمیز و کورسوسو بنالی مرتب اولان، رفلری و تاقچالاری برلی ـ بزه‌کلی و کاسنی، پورنه، قویماده‌رن و .... عاراقلارینین تونگو کیمی شوشه‌لری دوزولموش بیر اوتاقدا اوتوراردی. خلقین دئدیگی کیمی، خامننه خالا منی توتاردی. او ایشینه باشلایاندا الینی منیم باشیما، بوغازیما چکرک، نه ایسه یاواشجادان دئیر، بیر سیرا ایشلر گؤرر و اونلارین سونوندا، یالنیز پنجه‌سی گؤرونن و قالان یئرلری پارچایا توتولموش بیر قورد الینی خصوصی یئردن گؤتوروب، منیم ساغ و سول چیگنیمه، آرخاما و آخردا دؤشومه وورار و "قادا بالاسی گئتدی" ـ دئیه‌رک، ایشلرینی بیتیرردی. کوچه‌ده راست گلدیگیم یاشیدلار و اویون ـ داشلاریما دئیردیم: خامننه خالا منی توتدو!".

شبهه‌سیز بو گون‌ده آذربایجانین بیر سیرا کندلرینده توتوجونون اولماسی و اونون قورد الیله اوشاقلارین "خسته‌لیگی و قادا بالاسینی" آپارماسینا راست گلمک اولار. توتوجولارین قورد الیندن شفا اومماسی اولاً یالنیز تورک ائللرینه خاصدیر، ایکینجیسی بو اینام اولدوقجا قدیم دؤورلره، میلاددان قاباق نئچه مین ایل اوله عاید اولان بیر آذربایجان عنعنه‌سی و فیکرینین یادگاریدیر.

□ □ □

اوزرنیکه اینام

بو گون‌ده آذربایجان کندلرینده معیّن بیتگیلر و اونلارین توخوملارینا مقدّس گؤزله باخار، اوندان شفا اومار، یا اونو ایچر و یا یاندیراراق توستوسوندن یارارلانارلار. شبهه‌سیز، بورادا معیّن علاج و درمان اؤزللیکلری واردیر کی، قدیم اینسانلار نسیلدن ـ نسیله اونلاردان فایدا و خیر گؤرموش و همین علاج و درمان خصوصیّتی‌ده بو بیتگیلرین ساده اینسانلارین نظرینده مقدّس‌لشمه‌سینه سبب اولموشدور. بو بیتگیلره مقدّس گؤزایله باخماق سبب اولموشدور کی، ساده اینسانلار اؤز تصوّرلری و معیّن بیتگیلردن اومدوقلارینی گؤزل قافیه‌لی سؤزلر، آزاد شعرلر شکلینده ترنّم ائتسینلر. بوگون آذربایجان کندلرینده "اوزرنیک" باره‌سینده چئشیدلی شعرلر اوخویارلار کی، من آشاغیداکینی اوشاقلیقدا سایسیز ـ حسابسیز دفعه ائشیتدیگیم اوچون ازبرله‌میشم:

اوزرنیک‌سن، هاواسان، هر دردلره داواسان،
باشی بؤرکلو اوزرنیک، دیبی کؤکلو اوزرنیک،
چیخدیم داغا سسله‌دیم بابا آغا!
دئدی، نه وار بئناوا؟ دئدیم: بو درده داوا!

دئدی: گئت اوزرنیک سال اوجاغا.
بیر، ایکی، اوچ، بئش، آلتی، یئددی
قادا ـ بالا بو ائودن گئتدی.
آتـــــلاسین، پـــیتلاسین یـامان گـؤزلر پـاتلاسین!!

آذربایجان کندلرینده بو گون‌ده بو سؤزلری "ایستی قودوس" توخومو و خصوصیله اوزرنیک توخومونو اودا سالاندا دئییر و اللرین اونون توستوسونه توتاراق، اؤز اوزلری و اوشاقلارین باشی، اوزو و بوتون بدنینه چکرلر.

قورد الیله علاقه‌دار توتوجولوق و اوزرنیکله ایلگیلی بو مراسم و سؤزلر بو گون‌ده آذربایجان کندلرینده واردیر. بونلار، شبهه‌سیز، یوزلر و مینلرله مراسم و عادت ـ عنعنه‌لرین قالیقلاری‌دیر کی، هامیسی چوخ، چوخ قدیم دؤورلردن آذربایجان خلقلری داخلینده یارانمیش و سؤزلری زامان ـ زامان، دیلین ده‌ییشیب تکمیل‌لشمه‌سیله برابر، ده‌ییشیب، بو گونکو حالا گلمیشدیر.

ساده خلقیمیز داخلینده یاشاماقدا اولان بو رسومات و عادت ـ عنعنه‌لر هئچ شبهه‌سیز قدیم ماد ـ ماننا و حتی اونلاردان‌دا قاباق بـو گـونکو هـمدان و آذربـایجاندا یـاشامیش قـوتتی ـ لوللـوبی‌لر دؤوروندن قالان ابتدایی یادگارلاردیر.

□ □ □

۷ـ علم و هنر

بؤیوک ماد حکومتینین دیلی، مـدنیّتی، ادبـیاتی و .... بـاره‌ده معلوماتین آز اولدوغـو کـیمی، اونـون عـلمی و هـنری بـاره‌ده ده معلومات آزدیر. بـو بـاره‌ده اولمـوش اثـرلر یـا بـیله ـ بـیله آراداان آپاریلمیش، یـا زامـان کـئچدیکجه تـالانیب مـحو اولمـوش و یـا تورپاقلار آلتیندا گؤمدورولموشدور. شبهه‌سیز آذربایجانین مختلف یئرلری، ائله‌جه‌ده همدان و مرکزی ماد تورپاقلاری بو اثـرلری اؤز قوینوندا ساخلاماقدادیر.

بؤیوک ماد دؤولتینین علم و هنرینی گؤسته‌رن تـاریخی اثـرلر آزدیرسادا، ماننا دؤروو حکومتینین علم و هنرینی نمایش ائتدیرن تاریخی اثرلر معیّن درجه‌ده الده ائدیلمیشدیر. ماننا دؤورونون بـو اثرلریندن معیّن درجه‌ده ماد حکومتی دؤورو ماد خلقینین عـلم و هنری باره‌ده‌ده معلومات الده ائتمک اولار. هابئله "مارلیک تپه"دن کشف اولموش اثرلردن معلومات آلماق اولار.

بوتون بونلارلا برابر، مرکزی ماد اراضی‌سینین، آزدا اولسا، بـیر سیرا یئرلرینده‌کی تپه‌لرده آپاریلمیش علمی قازینتی ایشـلری مـاد

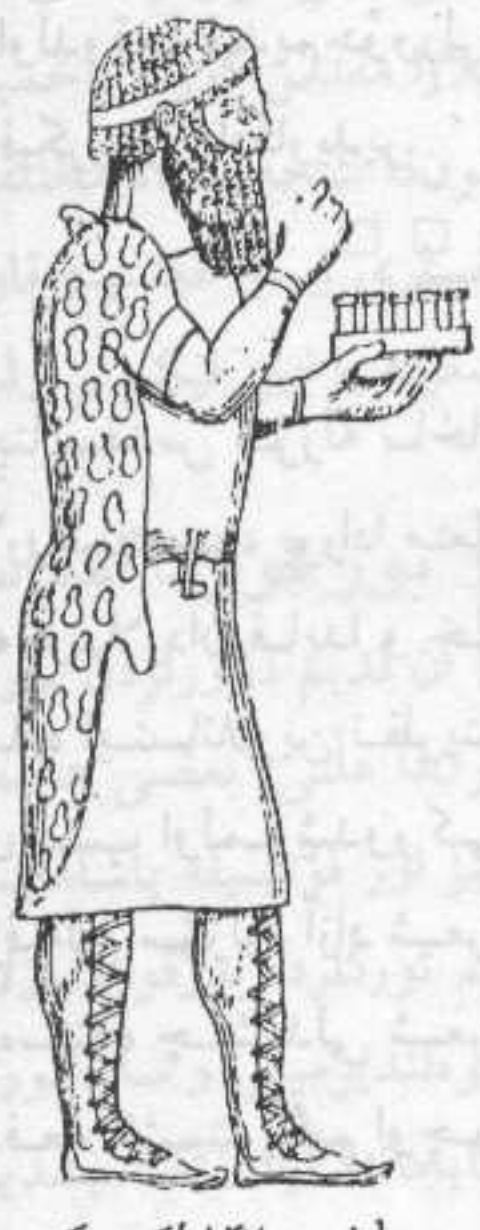

[ش ـ ۱۴۸]کیچیک ماد شاهلاریندان بیری اؤز حربی قالاسینین نقشه‌سینی، اطاعت علامتی اولاراق، بابیل شاهینا تقدیم ائدیر. م.ق. ۸ـ نجی عصرین سونو.

حکومتی دؤورو و اوندان قاباقلار قوتتی و لوللوبی خلقلری مدنیّتی اثرلریندن بعضیلرینی اوزه چیخارتمیشدیر. بو تپه‌لردن و مانّا اراضیسیندن الده ائدیلمیش اثرلر باره‌ده قاباقلار معیّن درجه‌ده سؤز آچمیشیق، بورادا بو یئرلردن کشف اولموش باشقا اثرلر اساسیندا ماد ـ مانّا حکومتلری دؤورلرینین علم و هنری باره‌ده قیسا دانیشاجاییق.

۱۳۵۰ ـ نجی ایلده "مارلیک تپه"ده آپاریلمیش علمی قازینتی ایشلری نتیجه‌سینده الده ائدیلمیش اثرلر، سون یوز ایللیک سوره‌سینده "گیان تپه" (نهاوند منطقه‌سی)، "سیلک تپه" (کاشان یاخین‌لیغیندا)، "حصار تپه" (دامغان اراضیسینده)، هابئله اورمو گؤلونون جنوبغربینده‌کی "زئوه"، "حسنلی" و "گؤی‌تپه" و تبریزین یاخینلیغیندا "یانیق تپه" خزینه‌لرینین کشفی گؤسته‌ریرکی، مانّا ـ ماد حکومتلری دؤورو لوللوبی ـ قوتتی خلقلرینین نسیللری یوکسک هنر و اینجه صنعته مالک اولموشلار. بو اثرلر م.ق. ۸ و ۹ ـ نجو یوز ایللیکلره، یعنی مانّا ـ ماد حکومتلری دؤورلریندن قسماً اوله عایددیر. بو اثرلرده آسوری، اورارتو و سایره او دؤورکو مدنیّتلرین تأثیری گؤرونسه‌ده، اونلار اساساً اوریژینال مانّا ـ ماد خلقلرینه عایددیر. بو اثرلرده آسوری و اورارتو مدنیّتلری‌ایله باغلی‌لیق و اوخشارلیق، کئچن فصیللرده دؤنه ـ دؤنه گؤستردیگیمیز محاربه‌لرده، مانّا صنعتکارلاری، اوستالار و پئشه صاحابلارینی توتوب، زورلا و اسیر کیمی آسوری شهرینه آپارماغین نتیجه‌سیدیر. یعنی محاربه‌لر دؤورو آسوری و اورارتو شاهلاری مانّالیلارین معمار، صنعتکار، داش یونان و سایره هنر و پئشه صاحابلارینی توتوب، اسیر کیمی زورلا نینوا، کالخو، توشپا، موساسیر و سایره شهرلره آپارار و اورالاردا سارای ـ معبد و بنالار تیکدیرمکده اونلارین صنعتلری و هنرلریندن استفاده ائدردیلر. بونون‌دا نتیجه‌سینده بو یئرلرده یارانمیش هنر اثرلرینده، طبیعی اولاراق، مانّا هنرینه اوخشارلیق اولاردی.

بوتون بونلارلا بیرلیکده مانّا صنعتکارلارینین اثرلری اؤزلرینه خاص بیر خصوصیّتلرله‌ده باشقالاریندان سئچیلیردی، اودا، بعضی اثرلرده، عجیب تصویر واسطه‌سی‌ایدی، یعنی مانّا اوئستالاری حیوانلاری یای واری ایری و بیر نؤوع مینیاتور کیمی، اساساً خیالی شکلیده چکر و هندسی، اؤزوده اؤلچولموش و دقیق هندسی شکیللرله به‌زه‌یردیلر. "سیلک تپه"دن تاپیلمیش ناخیشلی ایکی قاب بو باخیمندان دقّته لایقدیر. بو قابلارداکی مینیاتورواری خیالی حیوانلار شکیللریندن علاوه، گؤزل هندسی شکیللر، بؤلگولر و ناخیشلاردا واردیرکی، ریاضیات باخیمیندان دقّته لایقدیر.

تاریخ متخصصلری مانّالیلارین بو سبکینه "وحشی سبک" آدی وئرمیشلر. بو سبک م.ق. آلتینجی یوز ایللیکده ایسکیت چؤللرینده‌ده تاپیلمیشدیر، آشاغیدا گؤره‌جگیمیز قیزیل سینه‌بندده اولان حیوان شکیللری‌ده بونا گؤزل نمونه‌دیر. ایسکیت چؤللریندن تاپیلمیش اثرلرده‌کی ناخیشلارلا "سیلک تپه"دن کشف اولموش قابلارداکی ناخیشلارین اوخشارلیغی طبیعیدیر، اونا گؤره‌کی، هر ایکی خلقین مانّا ـ ماد و ایسکیتلرین کؤکو عینی اولموشدور. بونونلا بیرلیکده اورمو گؤلونون

جنوبغربینده ایسکیت کورقانینین کشف اولماسی‌دا بئله بیر فیکری ایره‌لی سورمه‌گه تمل یارادیر کی، مرکزی ماددان تاپیلمیش بو اثرلرین ایسکیتلر ـ ایشغوزلارلادا ایلگیلی اولماسی احتمالی واردیر. یعنی ایسکیتلر اساساً یئددینجی عصرده بو گونکو آذربایجان اراضیسینه گلمیشلرسه‌ده، اونلارین معیّن ائل، اوبا و طایفالاری هله م.ق. ۹ و ۱۰ ـ نجو یوز ایللیکلردن نه تکجه بو گونکو آذربایجان و او زامانکی مانتا اراضیسینه، بلکه او زامانکی مرکزی ماد و بو گونکو همدان ـ اسدآباد ـ قوم ـ ری ـ خزر کناری ـ قزوین ـ زنجان آراسی اراضیسینه گلمیش و بو یئرلرده یاییلمیش و یاشامیشلار. حتی ایشغوزلارین اورمو گؤلونون جنوبغربیندن باشقا، آذربایجانین آیری یئرلریندن‌ده اثرلری و کورقانلاری تاپیلمیشدیر، او جمله‌دن "تخت سلیمان"دان بئش کیلومتر فاصله‌لی، "زیندان" داغینین دؤرد کیلومتر گون چیخان طرفینده اولان "مجید تپه"ده تاپیلمیش کورقان کی، بیر نئچه باشقا قبیرله احاطه اولونموشدور.[1] بو باره‌ده یئرینده گئنیش دانیشیلاجاقدیر.

"زئوه" خزینه‌سیندن تاپیلمیش ساخسی جامین (ایچگی ایچمک اوچون) ائشیک قسمتی اولدوقجا اینجه قویون کلله‌سی شکلینده قایریلمیشدیر. اونون بوینوزلاری، قولاقلاری، گؤزلری و آلنی، آغزی، بورنو و بوینو نهایت دقیق و ظریف شکیلده دوزلمیشدیر. بوتون بو ناخیشلار ماهر رسامین فیرچاسی‌ایله یارانمیشدیر، بو ایسه آیدین گؤسته‌ریر کی، مانتا ـ ماد خلقلری داخلینده رنگلی شیر رساملیغی چوخ یوکسک سوییه‌یه چاتمیش و بو هنرین ماهر اوستالاری اولموشدور و همین اوستالار بحث ائتدیگیمیز دؤوردن قاباق و همین دؤورلرده آسوری و اورارتو شاهلاری طرفیندن او حکومتلرین شهرلرینه و داها سونرالار پارس شاهلاری طرفیندن "استخره" آپاریلمیش و اورانین معمارلیق، حجارلیق ایشلرینی گؤره‌رک، اؤز خلقلرینین صنعتینی او یئرلره آپارمیشلار. آشاغیدا گؤره‌جگیمیز سینه‌بندین خیالی ناخیشلاریندان، باشلاری اینسان و آیاقلاری دؤورد آیاقلییا اوخشایان ناخیشلارین اوخشارلاری "تخت جمشید" و پارس آبیده‌لرینده واردیر کی، مانتا مدنیّتیندن اقتباس اولموشدور.

"زئوه"دن تاپیلمیش سینه‌بندین خیالی، اینسان باشلی و حیوان آیاقلی ناخیشلارینا بنزر، آنجاق باشلاری‌دا حیوان باشلاری اولان ناخیشلار بیر ایلام قبریندن تاپیلمیش چینی کیمی ساخسی جعبه‌نین اوستونده‌واردیر کی، م.ق. ۷ ـ ۸ ـ نجی یوز ایللیکلره عایددیر، اؤزوده "لوور" موزه‌سینده ساخلانیلماقدادیر. بو ناخیشلارلا "زئوه" سینه‌بندی ناخیشلارینین اوخشارلیغی مانتا مدنیّتی‌ایله ایلام مدنیّتینین بیری ـ بیریله تامامیله تانیشلیغی، حتی دفعه‌لرله دئدیگیمیز کیمی، واحد مدنی ـ هنر و اینجه‌صنعت آتمسفئرینده اولدوغو و اینکیشاف ائتدیگینی گؤسته‌ریر.

دئمک، بو هنرین پارس، استخر و تخت‌جمشید هنرینه تأثیری، داها دوغروسو اونون اقتباس ائتمه‌سی هم ایلام، همده مانتا هنری و مدنیّتیندن اولموشدور.

---

۱ ـ راهنمای تخت سلیمان، موسوی سید محمود، ارومیه، ۱۳۷۰، ص ١٤.

"زئوه" خزینه‌سیندن اولان قیزیلدان قایریلمیش قوش باشینین گؤزلری، آغزی، دیمدیگی، دیشلری و سایره‌سی، صنعت باخیمیندان اولدوقجا اینجه‌دیر.

بو اثرین هر بیر ناخیشی قازما اوصولوایله‌دیر، بو ایسه فلز اوزه‌رینده قازماق، یعنی حکاکلیغین ان آغیر و چتین نوعونون مانتا صنعتکارلاری داخلینده یوکسک سوییه‌یه چاتدیغینی آیدین گؤسته‌ریر.

بوتون بو خصوصیّتلر "مارلیک تپه"دن کشف اولموش اونلارجا قیزیل جاملار و اثرلرده مشاهده اولونور کی، اونلارین باره‌سینده آیریجا دانیشمیشیق. بونلارین آراسیندا نه تکجه اوخشارلیق، بلکه عینی‌لیک واردیر.

"زئوه" خزینه‌سیندن اولان گوموش بوشقابداکی واحد مرکزلی دایره‌لر، بو دایره‌لرده قازیلمیش برابر حجملی ناخیشلارین برابر فاصله‌سی، دقیق بؤلگولری، هر دایره‌ده مشخّص شکیلین اولماسی، مرکزده و اونون اطرافیندا اولان اولدوقجا دقیق هندسی شکیل‌لر آچیق گؤسته‌ریر کی، اونو یارادان صنعتکار، ابتدایی حالدا اولسادا، هندسه علمیله تانیش‌ایدی چونکی شکیلی جیزمکده پرگارین اولماسی حتمیدیر. بو ایسه بئله بیر فیکر یوروتمه‌یه امکان وئریر کی، او دؤور مانتا اوستالاری و صنعتکارلاری، چوخ احتمال، دایره‌نین ۳۶۰ درجه اولماسی، پی ۳/۱٤۱٦ عددی، شعاع، قطر و اونلارین هندسی علاقه‌لری، یعنی دایره‌نین سطحینی الده ائتمک و اونو ایسته‌نیلن حیصه‌لره بؤلمکدن، اساساً عملی و قسماً علمی باخیمدان خبردارایدیلر. بو واقعیّتی آشاغیداکی حقیقتلرده گؤسترمکده‌دیر:

یئرینده گؤسترمیشیک کی، ایلین ۳٦۵ گونه، گئجه ـ گوندوزون ۲٤ ساعاتا، ساعاتین ٦۰ دقیقه‌یه و دقیقه‌نین ٦۰ ثانیه‌یه بؤلونمه‌سی سومئرلرین یادگاریدیر.[1] بوتون بونلار ریاضیات علمی‌ایله سیخ علاقه‌دار اولموشدور. سومئرلر ریاضیاتدا تناسب، وورما، بؤلمه، کووادرات، کؤک تاپماق و هندسی تصاعدله تانیش‌ایدیلر. سومئرلر و حتی بوتون اورتا آسیا و اورااِیله بنالی ایلگیلی اولموش مانتا ـ ماد خلقلری "چؤتکه"ایله تانیش‌ایدیلر. منوچهر تسلیمی بو باره‌ده یازمیشدیر: "بوتون اورتا آسیا خلقلری‌نین چوخ قدیم زامانلاردان "چؤتکه"ایله تانیشلیقلاری وارایدی.[2] هم ایلاملار، همده اورتا آسیاایله همیشه ایلگیلی اولموش مانتا ـ مادلار چؤتکه و گؤستردیگیمیز حدوددا ریاضیات علمی‌ایله مطلق تانیش اولموشلار و بونون‌دا نتیجه‌سینده گؤستردیگیمیز بوشقاب و اونون کیمی یاشاییش وسایطی یاراتماق اونلار اوچون عادی ایشلردن اولموشدور.

ریاضیات علمی‌ایله علاقه‌دار یارانان حیات وسایطی مانتا ـ ماد خلقلری داخلینده او قدر عمومی‌له‌شیب، یاییلمیش‌ایدی کی، داشیت وسیله‌سی اولان داشقالارین مختلف وسایطینده اولان

---

۱ ـ مدنیّت یولوندا علم کاروانی، بیرینجی دفتر، منوچهر تسلیمی، تهران ۱۳٤۸، ص ٥٦.

۲ ـ هامان یئره.

گوموش و مئتال پارچالاریندادا بو ناخیشلاری سالاردیلار.

دئمک مانتا ـ مادلار ریاضیات علمی، اونون معیّن جهتلری و پراکتیکی نتیجه‌لری‌ایله تانیش‌ایدیلر و بو علم و ریاضی تانیشلیق گئنیش شکیلده صنعته تأثیر گؤسترمیش‌ایدی.

یئنه‌ده "زئوه" خزینه‌سیندن کشف اولموش "قیزیل سینه‌بند" بو باخیمدان دقّته لایقدیر. سینه‌بندین هندسی شکیللرِی و دقیق بؤلگولریندن علاوه اوندا قازیلمیش خیالی حیوان و اینسان ـ حیوان شکیللری مهارتلی هنرمند تخیّلو و فانتازیاسینین محصولودور. بو خیالی شکیللر و اونلارین اوستالاری، اؤزلریندن اولکی منطقه خلقلری‌نین مدنیّتلریندن تأثیرلنمیش اولسالاردا، اؤزلریندن سونراکی منطقه خلقلرینین مدنیّتلرینه، او جمله‌دن یونان، روم و فارس مدنیّتلری و هنرلرینه جدّی تأثیر گؤسترمیشدیر. بو اثرلر ایشغوزلارین ـ ایسکیتلرین بوگونکو آذربایجان تورپاقلارینا گلمه‌سیندن قاباق م.ق. سگگیزینجی عصره عایددیر.

ریاضی علمینین صنعت اثرلرینده اولان همین تأثیرینی "مارلیک تپه"دن کشف اولموش قیزیل، گوموش و تونج قابلارین کفینده‌کی دایره‌وی، دقیق بؤلونه‌رک چکیلمیش ناخیشلاردادا گؤرورووک. ائله اونلارداکی تخیل و فانتزاییانی مارلیک خزینه‌سینین بوتون اثرلرینده مشاهده ائدیریک.

بو اثرلرده اولان فانتازیا و تخیل بیر طرفدن "کاسسی" اوستالارینین تخیل و فانتازیاسینی خاطرلادیر، دیگر طرفدن ایسه مانتا اوئستالارینین اؤز مهارتلری، خیالی شکیللر یاراتماغا و اونلاری قیزیل اوزه‌رینده اوستالیق و باجاریقلا اینجه و گؤزل شکیلده قازماغا ماهر و قادر اولدوقلارینی آیدین نشان وئریر. بو سینه‌بندین ناخیشلارینین کؤکو باره‌ده یوخاریدا دانیشدیق.

"زئوه" خزینه‌سیندن تاپیلمیش قیزیل قولباق شکیل و ناخیش باخیمیندان اوریژینال و بیکردیر. اوندا ایکی آسلانا بنزر حیوان چئشیدلی جهتلردن بیر داغین اته‌گینده یان ـ یانا اوتورموشلار. حیوانلارین ال ـ آیاقلاری، گؤز، آغیز، بورون و عمومیّتله اوزلرینین جیزگیلری و قویروقلاری گؤزل و مهارتله قازیلمیشدیر. قولباق قیز و قادینین قولونا کئچیریلدیکده، اونون همین ناخیشلاری بیلکده، الین آرخا طرفینده قالار و قولا خصوصی گؤزللیک وئرردی. بو شکیلده قولبقاق چوخ نادر حاللاردا خلقلر داخلینده تاپیلار.

مانتا ـ مادلارین هنری باره‌ده یوخاریدا دئدیکلریمیزه علاوه اولاراق، موسیقی‌ایله علاقه‌دار دئمه‌لی‌یک کی، کئچمیش فصیللرده تاریخی فاکتلارلا گؤستردیگیمیز کیمی، قوتتی ـ للوبیلرین اؤولادی اولموش مانتا ـ ماد خلقلری اؤزلرینه خاص و اورتا آسیا موسیقی‌سی‌ایله ایلگیلی بیر موسیقی‌یه مالک اولموش و بوتون تورک خلقلرینده اولموش عاشیق سازینا بنزر و اونون کیمی دؤشه باسی لاراق چالینان موسیقی آلتینه مالک‌ایدیلر و بو موسیقی آلتی و اونو چالان اوزانین شکلی قدحلرین اوزه‌رینده تصویر اولموش و یا قازیلمیشدیر. بورادا مانتا ـ مادلارین موسیقی‌سیله علاقه‌دار بونودا علاوه ائتمه‌گی لازم حساب ائدیریک کی، مانتا ـ ماد خلقلری، ائله‌جه‌ده مرکزی مادین بیر حیصه‌سی اولموش خزرین جنوب و غرب ساحل‌لرینین خلقلری سومئر و ایلاملارلا

تقریباً عینی هنری و مدنی آتمسفئرده اولوب، اونلاردان فایدالاندیقلاری اوچون، شبهه‌سیز، بو ساحه‌ده اونلارین علمی نایلیّتلریندن‌ده یارارلانمیشلار. علم عالمینه معلومدور کی، سومئرلر موسیقی علمینین تئوریسی ساحه‌سینده "موسیقی تناسبو"ایله نه تکجه تانیش‌ایدیلر، بلکه اونو کشف ائله‌ین‌ده اونلار اولموشلار. منوچهر تسلیمی یازیر: «"یامبلیکوس - Yamblikus" دئییر کی، بابیللی‌لر تناسبو بیلیر و "موسیقی تناسبونو"ده اونلار کشف ائدیب یاراتمیشلار».[1] اورتا آسیادان گلمیش سومئرلر و ایلاملار موسیقی‌ده تناسبو کشف ائتمه‌دن اوّل، شبهه‌سیز اورتا آسیانین اسکی تورک ائللرینین موسیقی آلتی اولموش "سازی"دا اؤزلری‌ایله گتیرمیش، اونو و موسیقینی یاخین شرقده، مانّنا ـ ماد خلقلری و باشقا التصاقی دیللی خلقلرله بیرلیکده اینکیشاف ائتدیرمیشلر. ایلاملارین داش قازما ناخیشلاریندا، کئچن فصیللرده گؤستردیگیمیز مانّنالار داخلینده اولدوغو کیمی، سازینی دؤشونه باسیب، چالان اوزانین شکلینی‌ده گؤروروک کی، "لوور" موزه‌سینده ساخلانیلیر. بو اثر ایلاملارین "سوککال ماخ - Sukkalmax" شاهلاری سولاله‌سی دؤورونه [م.ق. ۱۵۵۰ ـ ۱۸۰۰]، م.ق. ۱۶ ـ ۱۹ ـ نجی یوز ایللیکلره عایددیر.

دئمک، مانّنا ـ ماد خلقلری موسیقی هنری ساحه‌سینده ایلاملار و سومئرلرله هم یاخین و ایلگیلی اولموش، همده، شبهه‌سیز، اونلاردان فایدالانمیش و یاخین شرقین، بو گونکو ایرانین ان قدیم دؤورو موسیقی‌سینین اینکیشافیندا بؤیوک رول اوینامیشلار.

مانّنا ـ مادلار داخلینده علمین چئشیدلی ساحه‌لری معیّن درجه‌ده اینکشاف ائتمیش‌ایدی. یوخاریدا دایره و اونونلا ایلگیلی بعضی مسئله‌لر و عمومیّتله ریاضیاتدان دانیشدیق. ایندی‌ده ساعات، ایل، گون، عمومیّتله زامانی اؤلچمک یوللاری، اوصوللاری و بو باره‌ده مانّنا ـ ماد توپلوملاری داخلینده اولموش بیلیک‌دن معلومات وئرمک لازمدیر.

زامانی اندازه توتماق و اونو اؤلچمک اوچون اؤلچویه احتیاج لاپ قدیم دؤورانلاردان اینسانلاری دوشوندورموش و هر توپلومدا بو ایش اوچون معیّن یول و یا یوللار تاپمیشلار. مانّنا ـ ماد خلقلری‌ده بو باره‌ده یقین دوشونموش و معیّن وسیله‌لر یاراتمیشدیر. بو وسیله‌لرین ایز و قالیقلاری چاغداش ساعاتین گئنیش یاییلدیغی زامانلارا قدر، یعنی تقریباً ۸۰ ـ ۷۰ ایل بوندان اوّللره قدر قالماقداایدی و بعضیلری شاید بو گون‌ده اوجغار آذربایجان کندلرینده قالیر. بو زامان اؤلچولریندن بیزه معلوم اولانلاری آشاغیداکیلاردان عبارتدیر کی، شبهه‌سیز ان قدیم دؤورانلارین یادگاریدیر:

سو ساعاتی

ائشیتدیگیم و بعضی یاشلی قوجالارین دئدیگینه گؤره گوئنی ماحالینین کندلرینده کهریز و

---

۱ ـ مدنیّت یولوندا علم کاروانی. بیرینجی دفتر، منوچهر تسلمی، تهران ۱۳۴۸، ص ۵۶.

چای سولارینی باغ و ملک صاحابلاری آراسیندا بؤلمک اوچون آلتیندا کیچیک بیر دئشیک اولان کاسادان استفاده ائدردیلر.

قدیم زامانلار میشوو داغینین جنوبو ـ گون توتان اتکلرینده یئرله‌شن گونئی ماحالی اولدوقجا زنگین و نعمتلی اکین‌چیلیک منطقه‌سی‌ایدی. منطقه‌نین چایلاری و ال‌ایله قازیلمیش کهریزلرینین سویو اکین یئرلری و باغلاری‌نی سووارماق اوچون نسبتاً آزدیر. بونا گؤره‌ده اونلارین سویو نسبتاً باها قیمته آلینیب ساتیلار و دقیق شکیلده سو صاحابلاری آراسیندا بؤلونردی. سویو بؤلمک اوچون چای و یا کهریزین میرابی، چای سویونون بؤلوشدورولن یئری و کهریزلرین دهنه‌لرینین یانیندا بؤیوک طشت قویار و اونو سوایله دولدوراراق، دیبی دئشیک مئتال بیر کاسانی بو سویون اوستونه قویاردیلار. کاسا سو ایله دولوب باتماق ایسته‌ین زاماناقدر "بیر آرپا" آدلاناردی کی، سونرالار معلوم اولدوغو اوزره، بیر ساعات اون ایکی دقیقه‌ایله برابرایدی. بونا سو ساعاتی دئیردیلر کی، گونئی ماحالینین بوتون کندلرینده و بوتون کهریزلر باشیندا اولاردی و شبهه‌سیز، آذربایجان و همدان منطقه‌سینین هر یئرینده اولموش و ایرانین باشقا یئرلرینه‌ده یاییلمیشدیر.

سو ساعاتلاری کهریز و چای سولارینی برابر حیصه‌لره بؤلمک اوچون یاردیم ائدردی، لاکین او، ایش وقتی، گئجه‌دن نه‌قدر کئچیب، نه قدر قالدیغینی بیلمک اوچون ال وئریشلی دئییلدی. بو و بوکیمی حاللاردا زامانی اؤلچمک اوچون گونش، گونشدن یارانان کؤلگه و گؤیون اولدوزلاریندان استفاده ائدردیلر. شبسترلی میرزا علی معجز ساتیریک و گولوش شکلینده یازدیغی "عموغلو" عنوانلی شعرینده یازمیشدیر:

اؤلچ کؤلگه‌نی گوندوز، گئجه باخ اولدوزا، آیا،

کافر قاییران ساعاتی نئیلیرسن عموغلو!!

بئیتین بیرینجی مصراعیندا شمسی اون اوچونجو عصرین سونلاری و ۱۴ ـ نجو عصرین اوّللرینده، ساعاتین نادر اولدوغو زامانلار، گونئی کندلرینده یاییلمیش زامانی اؤلچن ایکی وسیله‌دن صحبت گئدیر. بونلارین بیری گؤلگه‌نی اؤلچمک و دیگری گئجه اولدوزا و آیا باخماقدان عبارتدیر.

طبیعیدیر کی، گون باتماغا یاخینلاشدیقجا، اوندان یارانان کؤلگه اوزانار. گونه مزد فعله‌لر آخشام، ایکیندی چاغلاری، ایشین باشا چاتماق وقتینی بیلمک و ایش صاحابینا بیلدیرمک اوچون، گونشین قاباغیندا دایاناراق، اؤز کؤلگه‌لرینی اؤلچرایدیلر، اگر کؤلگه‌لری اون بیر آیاق اوزونلوغوندا اولسایدی، "اون بیر آیاق" اولوب، ایش وقتی قورتاریب، دئیه، ایشی بوراخاردیلار. بونا گؤره‌ده گونئی ماحالی و خصوصیله شبسترده "۱۱ آیاق" اصطلاحی آخشام باشلاری ایشین بیتمک زامانی اولدوغونو افاده ائدردی.

گئجه وقتلری کؤلگه‌نین اولمادیغی اوچون وقتی بیلمک و اونو اؤلچمک اوچون اولکر، آی، دان اولدوزو و سایره گؤی جسملرینین یئرلریندن یارارلاناردیلار.

زامانی اؤلچمک، گونوزون و گئجه‌نین نه‌قدری گئدیب، نه قدری قالدیغینی بیلمک اوچون، طبیعت حادثه‌لریندن فایدالاناراق، قدیم مانتا ـ ماد خلقلری طرفیندن دوزلمیش بو اؤلچولر او اؤرنک و نمونه‌لردن عبارت‌ایدی کی، سون زامانلارا قدر قالمیشدی. شبهه‌سیز بونلاردان باشقا مختلف یئرلرده زامانی اؤلچمک اوچون آیری اؤلچو واحدلری‌ده اولموشدور.

زامانی اؤلچمک اوچون اولموش بو واحدلر، شبهه‌سیز، ساعاتین عمومی‌له‌شیب، گئنیش خلق داخلینده یاییلماسینا قدر آذربایجان و همدان منطقه‌لرینین هر یئرینده اولموشدور و یقین‌کی، اولدوقجا قدیم زامانلاردان قالان اؤلچو و وسیله‌لردیر و اطراف یئرلره‌ده یاییلمیشدیر.

گؤره‌سن بو کیمی زامان اؤلچوسو واحدلری یاخین شرقین قدیم خلقلری داخلینده‌ده اولموشدورمو؟ بو کیمی زامان اؤلچوسو واحدلرینین قدیم قوتتی ـ لوللوبی خلقلری و ماد ـ مانتالیلار داخلینده اولماسی باره‌ده الیمیزده مدرک یوخدور، لاکین بابیللی‌لر داخلینده "سو ساعاتی"نین اولماسی باره‌ده معلوماتی و بو ساعاتین قورولوشو حاققیندا "عالی دانشسرا"نین ۳۳ نمره‌لی نشریه‌سینده اوخویوروق:

«سو ساعاتینین اختراعی‌دا بابیللی‌لره نسبت وئریلیر. چوخ احتمال کی، اونلار بو ساعاتی م.ق. یئدینجی یوز ایللیکده ایشه‌دردیلر. بو ساعات بیر سو قابیندان عبارت‌ایدی کی، اونون تکینده بیر دئشیک دوزلتمیش‌ایدیلر و سو بو دئشیکدن درجه‌لنمیش باشقا بیر قابا داماردی. سویون ایکینجی قابدا چوخالماسی سویون اوستونده اوزن بیر جسمین درجه‌لرین قارشیسیندا دایانان دیمدیک واری بیر شئی واسطه‌سیله بلله‌نردی. بیر روایته گؤره بو ساعاتلارین بیرینده منبعدن دامان سویون مقداری هر ثانییه‌ده آلتی داملاایدی.

نظره گلن سو ساعاتی و اونون گؤسته‌ره‌نینی بابیل‌لیلر اختراع ائتمیشلر. زامانی اؤلچن بو وسیله‌لر مئکانیکی ساعاتین اختراعیندان اوله قدر ایشله‌نیردی».[1]

دئمک، سو ساعاتی قدیم بابیل‌لیلر و شبهه‌سیز سومئرلر و ایلاملار داخلینده‌ده اولموشدور. بو ساعاتین مانتا ـ ماد نسیللری، یعنی چاغداش آذربایجان و همدانلی‌لارین داخلینده‌ده اولماسینا اساساً قطعی شکیلده دئیه بیله‌ریک کی،زامانی اؤلچمک اوچون بو وسیله قوتتی ـ لوللوبیلر و اونلارین اؤولادلاری ماد ـ مانتالیلار داخلینده اولموشدور و اونلار بونو یا اؤزلری دوزلتمیش، یادا سویداشلاری اولموش سومئر و ایلاملاردان اؤیرنمیشلر. بو مسئله‌ایله ایلگیلی، تکرار اولسادا، بیر داها قید ائدک کی، مانتا ـ مادلار شبهه‌سیز ایلین ۳٦٥ گون، گئجه ـ گوندوزون ۲٤ ساعات، ساعاتین ٦۰ دقیقه، دقیقه‌نین ٦۰ ثانییه اولماسینی سومئر و ایلاملاردان اؤیرنمکله اولسادا، بیلمیش و یاشاییشلاریندا اونلاردان یارارلانمیشلار.

م.ق. ۳ و ٤ ـ نجو مین ایللیکلردن الده ائدیلمیش سومئر ـ بابیل شاهلارینین فرمانلاریندان

---

۱ ـ منوچهر تسلیمی، مدنیت یولوندا علم کاروانی، بیرینجی دفتر، تهران ۱۳٤۸، ص ٦۰ ـ ۵۹.

گـؤرونور کـی، اوزونـلوق، وزن و حـجمین‌ده واحـدلری اولمـوشدور و اوزونـلوغون واحـدی "بارماق"ایمیش کی، ۱/٦٥ سانتیمتر اولاردی.[1] سومئر و ایلاملارلا مانتا ـ مادلارین گؤستردیگیمیز یاخین‌لیقلارینی نظره آلاراق، دئیه بیله‌ریک کی، مانتا ـ ماد توپلوموندا اوزونلوق، آغیرلیق ـ وزن و حجمی اؤلچمک اوچون ائله معیّن واحدلر اولموشدور کی، یا مستقیم اولاراق سومئر ایلاملاردان آلمیش، یادا اونلارین تأثیرینده اؤزلری اونلارا معیّن واحدلر ترتیب ائتمیشلر. □ □ □

طب و بیطارلیق علمی

قدیم زامانلار مانتا و ماد اؤلکه‌سی آت، اینک، قویون، کئچی، ده‌وه، اولاق و ایکی کـؤهنلی ده‌وه.... بئجرمه‌سینین منطقه‌میزده اهمیّتلی مرکزلریندن بیری ایدی. ائله بونا گؤره‌ده گئنیش خـلق کوتله‌لری، خصوصیله بؤیوک باشلار و مسئوللار اؤنملی ثروت و گلیر منبعی اولموش حیوانلارین ساغلاملیغی‌ایله ماراقلانمیش و اونلار مریض اولاندا، اونلاری علاج ائتمه‌گه چالیشمیش و علاج یولونو یا اؤزلری تاپمیش، یادا قونشو خلقلردن اؤیرنمیشلر. علم عالمینه معلومدور کی، سومئرلر و بابیللی‌لر بیطارلیقدا گئنیش معلوماتا مالک اولموشلار. منوچهر تسلیمی بو باره‌ده یازمیشدیر:

«قالان فهرستلردن گؤروندوگو کیمی، (بابیل‌لیلرین) بؤیوک حئیونلار باره‌ده مـعلوماتی چـوخ گئنیش‌ایدی. شاهلار و شاهزاده‌لر نادر دیری حـیوانـلاری اؤز بـاغلاریندا سـاخلایاردیلار. بـابیل لؤوحه‌لرینده بیطاردان‌دا دانیشیلمیشدیر».[2]

سومئر و ایلاملارا دیل و ائتنیک جهتدن یاخین، اونلارلا قونشو اولان و تقریباً عینی علمی و هنری آتمسفئرده یاشامیش مانتا ـ ماد خلقلرینین، سومئرلرین اینکیشاف ائتمیش طب عـلمی، آناتومی و تشریحیدن استفاده ائتمه‌لری، هله‌لیک مدرک و فاکت الده اولماسادا، طبیعی نظره گلیر. سومئر و ایلاملارین بوتون علمی نایلیّتلریندن استفاده ائتمیش مانتا ـ مـاد خـلقلری، شـبهه‌سیز، اونلارین طب و بیطارلیق ساحه‌سینده‌کی موّفقیّتلریندن‌ده یارارلانمیشلار.

همدان بابیل جاداسیندا "دوکان داوود" سال‌داشینداکی مقبره، هابئله "سولئیمانییه" شـهرینین یاخین‌لیغینداکی "شهر زور" دره‌سینده یئرله‌شن "سورداش" کندینین یانیندا "قیز قاپان" و "کیرخ و کیچ - Kiç - o - Kirx" مقبره‌لری یوکسک هنری و معمارلیق اهمیّتینه مالیکدیر. تاریخچی عالیملر احتمال وئریرلر کی، "دوکان داوود" آستیاکین مـقبره‌سیدیر. یـئنه‌ده عـالیملرین فـیکرینجه "قـیز قاپان"داکی مقبره کیاکسارین قبریدیر. احتمال وئریرلر کی، بورا دینی مراسم‌لردن قوربانلیق وئرمک یئریدیر و سول طرفده اولان موغ و ساغ طرفده‌کی کیاکسارین اؤزودور. بو داش قازما ناخیشلاری هنر نمونه‌سی اولاراق، دقّته لایقدیر. اورادا قازیلمیش هئیکللرین بدن عضولرینین تناسبو، پالتار،

---

۱ ـ منوچهر تسلیمی، مدنیت یولوندا علم کاروانی، بیرینجی دفتر، ص ٦٢.

۲ ـ منوچهر تسلیمی، مدنیّت یولوندا علم کاروانی، بیرینجی دفتر، ص ٦٤.

بؤرک، آیاق قابی، دینی مراسم آبیده‌سینی گؤسته‌رن اللری، هابئله قدرت علامتی اولان کامانی توتان اللری مهارتله تصویر اولاراق قازیلمیشدیر

داشدا قاباری شکیلده بئله مهارتله اینسان ناخیشی قازماق، هئچ شبهه‌سیز، نئچه‌مین ایل اوندان قاباق بو یئرلرده یاشامیش اینسانلارین، خلقلرین، قوتتی و لوللوبیلرین هنر عنعنه‌لرینین داوامینین یادگاریدیر، چونکی بو صنعتکارلیق بیر نئچه نسل سوره‌سینده فورمالاشا بیلمز. ا.م.دیاکونوف چوخ حاقلی اولاراق، یازمیشدیر: "اونون (بو داش قازما) قاباری ناخیش سالما هنرینین کؤکو، شبهه‌سیز، لوللوبی و قوتتیلرین اسکی عنعنه‌لریندن باشلانیر.[1]

بو قبیر داشلاریندا‌کی ناخیشلارین چوخ اینجه اولماماسینین علّتی قبیر داشی اولدوغو اوچوندور. شبهه‌سیز، همدانین سارایلاری، دربارلاری، بنالار و ائولرینده هنر اینجه‌لیکلری اؤز عکسینی تاپمیشدیر کی، تأسفله هله‌لیک همدانین تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر.

همین بو سال‌داشدا نقش اولموش ائو شکلی معمارلیق باخیمیندان اولدوقجا دقّته لایقدیر. اونداکی سوتونلار و ناخیشلارین او زامانکی همدانین ائولری، سارای و دربارلارینین سوتونلاری و ناخیشلارینین اؤرنک و نمونه‌لریدیر. آشاغیدا همدانین سارایلاری و عمومیّتله بنالاری و اونلارین معمارلیغی و اینجه صنعتی خصوصیّتلریندن دانیشاجاییق.

میاندابین یاخین‌لیغیندا اولان "فخریک" مقبره‌سی، هابئله کرمانشاهلا همدان آراسیندا اولان "صحنه" داش مقبره‌سی اؤزلرینین قورولوش و قدیم‌لیکلرینه گؤره، شبهه‌سیز، مانناـ ماد دؤورلرینه عاید اولان قیمتلی ائله تاریخی آبیده و اثرلردیر کی، یوکسک صنعت، هنر و معمارلیق خصوصیّتلرینه مالیکدیر و بیز آشاغیدا بو باره‌ده دانیشاجاییق.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، مانناـ ماد دؤوروندن قالان داش قازما آنیتلاریندا‌کی هنر و صنعتکارلیق یقین‌کی، قوتتی ـ لوللوبیلر دؤورونون، م.ق. ۲ و ۳ ـ نجو مین ایللیکلرین داوامی و اینکیشاف ائتمیش شکلی اولموشدور. لوللوبیلردن بحث ائدرکن لوللوبی شاهی "آنوبانی‌نی"نین داش قازما لوحه‌سینی بیر داها نظردن کئچیردیکده حیس اولونور کی، اونلاردا خصوصی بیر یاخینلیق و بعضی جهتلردن عینی‌لیک واردیر. مثلاً کییاکسارین قبری ناخیشیندا اولان لؤوحه‌ده قدرت علامتی کاماندیر، عینی رمز هم آنوبانی‌نی، همده تارلونی‌نین لؤوحه‌لرینده واردیر.

بوندان باشقا حجارلیق هنری باخیمیندان‌دا بونلارین هر اوچو عینی بیر هنر عنعنه‌لرینه تابعدیر، واحد بیر اینجه‌صنعت عنعنه‌سی اثریدیر، چونکی قوتتی ـ لوللوبی خلقلری ماد ـ مانناليلارین اولو بابالاری، وارثلری اولدوقلاری اوچون مانناـ ماد هنری و صنعتی‌ده قوتتی ـ لوللوبی هنری و صنعتی‌نین داوامی و داها تکمیل‌لشمیشدیر.

مانناـ ماد هنری و اینجه‌صنعتی‌نین قوتتی ـ لوللوبیلرین هنریله وحدتی و یاخینلیغی طبیعی

---

۱ ـ ماد تاریخی، ص ۳۷۷.

اولدوغو کیمی، بو هنرین ایلام و کاسسی هنرلریله‌ده یاخینلیق و اوخشارلیغی طبیعیدیر، چونکی بونلارین هامیسی ائتنیک و کؤک جهتدن، اوّللر دؤنه ـ دؤنه گؤستردیگیمیز کیمی، عینیدیر. یوخاریدا گؤستردیک کی، تاریخ عالیملری مانناليلارين بعضی صنعت اثرلرینه "وحشی سبک" آدی وئرمیشلر، چونکی طبیعی حیوانلاری خیالی و قریبه حالدا تصویر ائتمیشلر. عینی بو وضعیّتی زئوه، حسنلی، سیلک، گییان، حصار، مارلیک تپه‌لری و سایره مدنیّت خزینه‌لریندن تاپیلمیش اثرلرده، ائله‌جه‌ده کاسسیلرین بیر سیرا هنر اثرلرینده گؤرمک اولور و نمونه اولاراق کئچمیش بؤلوملرده کاسسی مدنیّتیندن وئردیگیمیز شکیللره مراجیعه ائتمک کفایتدیر.

ماد ـ مانّا، قوتتی، لوللوبی، کاسسی و ایلام خلقلری، یعنی بو گونکو ایرانین ایلک مدنیّتی‌نی قورموش خلقلرین هنرلری آراسیندا اولموش بو یاخین‌لیق ا.م.دیاکونون آشاغیداکی سطرلری یازماسینا سبب اولموشدور:

«عمومیّتله مادلارین سال‌داشلارا قازیلمیش قاباری صنعت تصویرلرینده، ماد اؤلکه‌سی اوستالارینین آسوری و ایلامین اونلارا بنزر صنعت اثرلریله تانیشلیغی مشاهده و حیس اولونور؛ شایدده آدلاری چکیلن اؤلکه‌لردن اوستالاری ماد اراضیسینه جلب ائتمیشلر. آنجاق سال داشلارداکی قبیرلرین معمارلیق اوصولونون ماد ائولری و اونلارین اطرافینداکیلاردان نمونه اولدوغو کیمی، مادلارین قاباری ناخیش قازما هنرینین کؤکوده، شبهه‌سیز، لوللوبی و قوتتیلرین اسکی عنعنه‌لریندن باشلانیر».[1]

شبهه‌سیز قدیم دؤورلرین هم چاغداش اولموش، همده بیری ـ بیریندن سونرا یارانمیش مدنیّتلری بیری ـ بیرینه تأثیر ائتمیش، حتی بیری ـ دیگریندن اقتباس ائتمیشدیر. بو تامامیله عادی بیر حالدیر. آنجاق قوتتی ـ لوللوبیلرین نسیللری اولموش مانّا ـ مادلارین اؤز بابالاری اولموش قوتتی ـ لوللوبیلر و اونلارین قونشو سویداشلارینین مدنیّتلریندن، او جمله‌دن ایلام مدنیّتیندن تأثیرلنمه‌سی و استفاده ائتمه‌سی عادی ـ طبیعی بیر حالدیر، لاکین اونلارین ـ مانّا ـ مادلارین آسوریلرین قوتتی ـ لوللوبی و ایلاملاردان، حتی مانّا ـ مادلاردان تأثیرله‌نیب استفاده ائتمه‌لری و بونلارین اوستا و هنرمندلرینی نینوایا ـ ، کالخویا آپارمالاری داها چوخ دوزگون فیکیر نظره گلیر، چونکی بوتون سامی خلقلری کیمی، آسوریلرده مدنیّتی سومئرلر و ایلاملاردان کسب ائتمیشلر، همده قوتتی ـ لوللوبیلر آسوریلردن چوخ قاباق مدنیّت ذیروه‌لرینه یوکسلمیش و بو جهتدن آسوریلردن قاباق اولماسایدیلاردا، گئری اولمازدیلار.

یوخاریدا گؤستردیگیمیز مانّا هنری نمونه‌لری ماد مدنیّتینه باشلانقیج اولدوغو اوچون اونا اوخشار و بنزردیر. بو بنزرلیک سبب اولموشدور کی، بعضیلری مانّا دؤورنون بعضی اثرلرین ماد دؤورو اثرلری کیمی گؤسترسینلر. اگر تهراندا "رضا عباسی" و "ایران باستان" موزه‌لرینده ساخلانیلان

---

۱ ـ ماد تاریخی، ص ۳۷۷.

و ماد اثرلری گؤسته‌ریلن اثرلرین هامیسی ماد دؤورونون اولموش اولسا، تأسفله قید ائتمک لازمدیر کی، بو اثرلر ایندییه قدر تانیتدیریلمامیشدیر. بونلارین داخلینده یوکسک کیفیّتلی هنر اثرلری دقّتی جلب ائتمکده‌دیر. یوخاریدا مانتا هنریندن دانیشارکن قویون باشی شکلینده ساخسی و شیرلی - ناخیشلی قدحدن دانیشدیق. مانتا دؤورونون همین بو عنعنه‌سی داهادا اینکیشاف ائتمیش و مکمل هنرین محصولونو ماد دؤورو اثرلریندن قاباقکی قوتتی - لوللوبی دؤورلرینین سونلاریندان قالان اثرلرده مشاهده ائدیریک. تهراندا "رضا عباسی" مدنیّت مرکزینده ساخلانان "قیزیل قدح" بو جهتدن دقّته لایق بیر تاریخی اثردیر. اثر آذربایجانین "قافلانتی" منطقه‌سیندن، یعنی هم مانتا، همده ماد منطقه‌سی اولموش اراضیلریندن تاپیلمیش و موزه‌نین تشخیصینه گؤره م.ق. یئددینجی یوز ایللیگین سونلاری و آلتینجی عصرین اوّللرینه عایددیر. شاید موزه‌نین نظری دوزگوندور، لاکین مانتا - ماد اراضیسیندن کشف اولموش بعضی بو تیپ اثرلرین م.ق. مین ایل و حتی اوندان داها قدیملره عاید اولدوسونو نظره آلاراق، بو اثرین‌ده م.ق. یئددینجی یوزایللیکدن اوّللره عاید اولماسی‌نی احتمال ائتمک اولار. قیزیلدان اولان بو قدح ائله نظره گلیر کی، اساساً قالیبا تؤکولوب، سونرا آرخادان دؤیمه اصولوایله ناخیشلانمیش و شاید بعضی یئرلری ائشیکدن یونولاراق دقیق‌لشدیریلمیشدیر. قدحین آغزی (قوچون بورنو) قسمتینده اولان ناخیشلار، شبهه‌سیز، آرخادان دؤیولمه اصولوایله یارانمیشدیر. بو گون‌ده آذربایجان صنعتکارلاری داخلینده معمول اولان بو اصول چوخ قدیم دؤورلردن موجود اولموشدور. قدحین اساسی نازیک قیزیل صحیفه‌دن عبارتدیر. اوندا یارانمیش قوچون آغزی، دوداقلاری، بورنو، گؤزلری، قولاقلاری، بوینوزلاری ، آلنی و بوینو اولدوقجا اینجه و مانتا اثرلرینه نسبت پیشکین هنر نمونه‌سیدیر. یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز ساخسی قدحله بو قیزیل قدحین هر ایکیسینین عینی بیر میللی هنرین محصولو اولماسی ایلک باخیشدا نظری جلب ائدیر.

قافلانتیدان، یعنی مانتا اراضیسینین مرکزلریندن تاپیلمیش بو قیزیل پیاله، اورمو گؤلونون جنوبغرب طرفلرینده یئرله‌شن "حسنلی"دن تاپیلمیش و دونیا شهرتی قازانمیش قیزیل قدحدن، فیکریمیزجه، صنعت، هنر و تاریخی‌لیک باخیمیندان گئری قالماز. یئرینده گؤستردیگیمیز کیمی، حسنلی‌ده علمی قازینتیلار زامانی کشف اولموش قیزیل قدح آمریکا و آوروپا عالیملرینه بللی و معلوم اولدوغو اوچون، دئمک اولار، دونیا شهرتی قازانمیش و اونو یاراتمیش مانتا خلقی بوتون دونیا خلقلری، تاریخیچیلری و علم اوجاقلارینین دقّتینی اؤزونه چکمیش و چکمکده‌دیر. لاکین بو گونکو قافلانتی، قدیم "زیکئرتو" ، یعنی م.ق. ۲ و ۳ - نجو مین ایللیکلرده قوتتی - لوللوبی خلقلری، شاهلیقلاری و امیرلیکلرینین یوردو، حاکمیّت قوردوقلاری یئر، سونرالار ایسه مانتا حکومتی و داها سونرالار مرکزی ماد اراضیسینین و ماد دؤولتی تورپاقلارینین بیر حیصه‌سی اولموش یئرلردن تاپیلمیش همین بو قیزیل قدح دونیا مقیاسیندا علم دایره‌لرینه لازمینجه تانیتدیریلمادیغی اوچون، اونون باره‌سینده یازیلمامیش و یا آز یازیلمیش و نتیجه‌ده، قوتتی - لوللوبی اؤولادلارینین

اراضیسیندن بو قسمتین مدنیّتی قسماً اؤرتولو و اؤیرنیلمه‌میش قالمیشدیر.

قطعی دئمک اولمازکی، بو شاه اثر ایرانزو، دییوک، خیشتیریتی، دوساننی، مامی تیارشو و یا هانسی ماننا و مرکزی ماد امیری دؤورو یارانمیش و یا اونلارین هانکیسینین درباری و ائوینده ایشلنمیش اثردیر، هابئله قطعی تعیین ائتمک اولمازکی، ماد امیرلری قیامی دؤورو، ماننا حکومتی زامانلاری، ماد ایمپئراتورلوغو ایللرینده، یا م.ق. ۹ ـ ۱۰ ـ نجو یوز ایللیکلرده ماننا امیرلرینین ایلک بیرلشمه‌گه باشلادیقلاری دؤورلر، زیکئرتودا یارانمیش بیرلشمه زامانی، زیکئرتولارین آسوری سارایینا ائلچی گؤندردیکلری زامان و یا او دؤورلردن چوخ قاباق م.ق. بیرینجی و یا ایکینجی مین ایللیکلرین بیرینده یارانمیش و استفاده اولونموش بیر اثردیر، لاکین قطعی شکیلده دئیه بیله‌ریک کی، بو شاه‌اثر قوتتی ـ لوللوبیلرین اؤزلرینین و یا اونلارین اؤولادلاری اولموش ماد ـ ماننا خلقلری‌نین اوستالاری، هنرمندلری طرفیندن یارانمیش و بو خلقلرین مدنیّتی، هنر و صنعتینین ان گؤزل بیر اثری و نمونه‌سیدیر. اثر گؤسته‌ریر کی، قیزیل اوزه‌رینده ایشله‌مک، اونو یونماق، قالیبا تؤکمک و آرخادان تاپدایيب قابارتماقلا ناخیش سالماق هنری ماننا ـ ماد خلقلری داخلینده چوخ یوکسک سوییه‌ده اولموشدور.

قافلانتیدان ـ زیکئرتودان تاپیلمیش بو اثر بیزه امکان وئریر دئیه‌ک کی، بو گونکو آذربایجان اراضیسی، یعنی ماننا دؤولتی و خلقلری تورپاقلاری کیمی و بو گونکو همدان ـ قوم ـ قزوین ـ سونقور ـ زنجان ـ اسد آباد آراسیندا یئرله‌شن اراضی، یعنی مرکزی ماد اراضیسینین بؤیوک قسمتی‌نین یئر آلتی‌دا بو کیمی نادر و اولدوقجا یوکسک مدنیّت آبیده‌لری اولان اثرلرله دولودور، بونا گؤره‌ده بو یئرلرین جدّی، گئنیش رسمی علمی قازینتی ایشلرینه احتیاجی واردیر.

مرکزی ماد اراضیسی، ماننا اراضیسی کیمی، اونلارجا امیرلیکلر، شاهلیقلار، ایرانزو، دییوک، خیشتیریتی، مامی تیارشو و دوساننی کیمی انقلابچی وطن‌پرور، اؤز ائلینین استقلال و سعادتی اوچون قیام ائدیب، عؤمورلرینین سونونا قدر اؤز خلقلرینین آزادلیغی یولوندا چالیشیب، جان قویموش امیرلرین و اونلارجا آدلاری هله علم عالمینه معلوم اولمامیش امیرلر، قهرمانلار و ایگیتلرین یوردو اولموشدور. بو دیار میثیلسیز هنر اوستالاری، اینجه‌صنعت خادیملری، معمار، رسام، داش یونان و ....نین وطنی اولموشدور. بئله وطن‌پرورلر، قهرمانلار و صنعتکارلاری بئجرن ائللر و خلقلرنئچه مین ایل بو اراضیده یاشاییب، مدنیّت قورموشلار. بونلارین مدنیّتی اوزه چیخمالی، دونیایا تانیتدیریلمالی و دونیا مقیاسیندا اؤزونه لایق یئر توتمالیدیر.

بو قیزیل پیاله هنر و صنعت باخیمیندان حسنلی قدحیندن گئری قالمادیغی کیمی، اؤز تیپیندن اولان ایلام اثرلریندن‌ده نه تکجه گئری قالمیر، حتی زامان جهتدن اؤزوندن اوّللر یارانمیش ایلام اثرلریندن صنعت باخیمیندان یوکسکدیر. مثلا فرانسانین "لوور" موزه‌سینده ساخلانیلان، م.ق. ایکینجی مین ایللگین سونلارینا عاید، "شوش" شهرینین ارکینده اولموش، دسته‌سی قیزیل، یاشیل داشدان اولان بیلؤوو گؤسترمک اولار. بو بیلؤوون دسته‌سی اوزه‌رینده قازیلمیش گویا پیشیک و یا

اونا بنزر بیر حیوان باشی شکلینده تصویر و ناخیشلار، ظنیمیزجه، قازیلمادیر، آنجاق قافلانتی قدحی اوزه‌رینده‌کی قازیلمیش و یا دؤیوله‌رک یارانمیش ناخیشلار داها ماهر اوستالارین الینین محصولودور. بو قافلانتی اثری هنر باخیمیندان هر جهتدن مارلیک تپه‌سی اثرلرینه تای‌دیر.□ □ □

[ش ـ ۱۴۹] مانّا. مفرغ قاب، م.ق. ۸ـ نجی عصر.

[ش ـ ۱۵۱] آرابا وسایطینده گوموشدن بزک. زئوه. م.ق. ۸ـ۹ ـ نجو عصر.

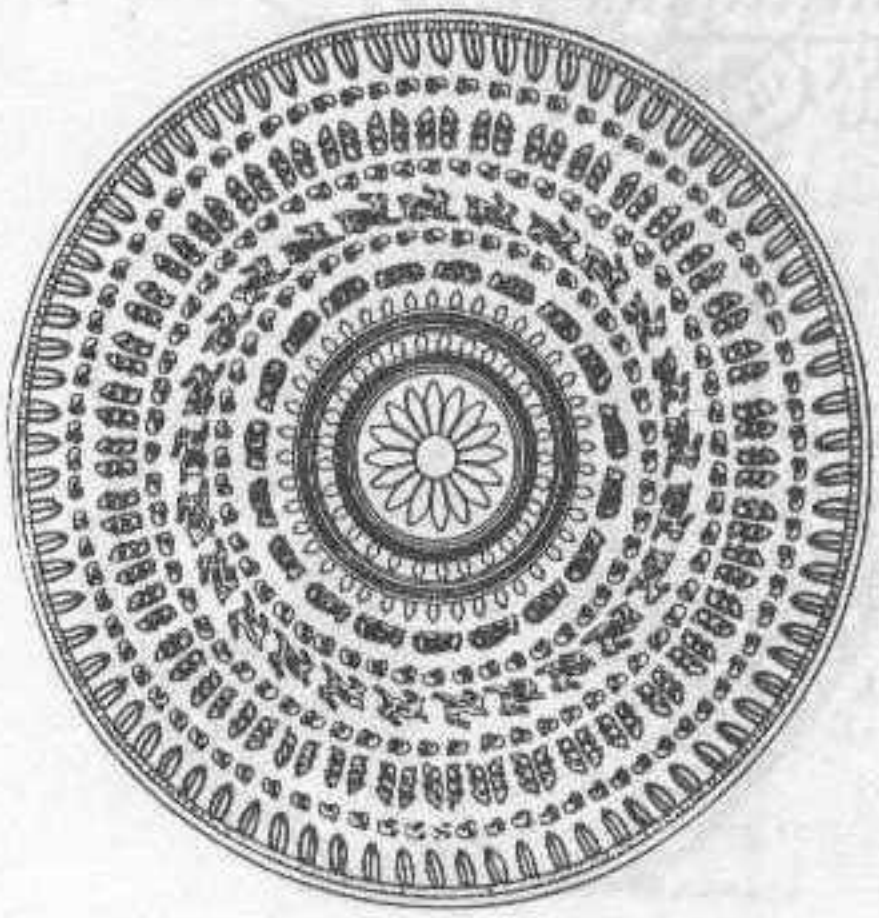

[ش ـ ۱۵۰] گوموش بوشقاب. زئوه. مانّا. م.ق. ۸ـ نجی عصر.

[ش ـ ۱۵۲] زئوه، قیزیل بزه‌ک، م.ق. ۸ ـ نجی عصر.

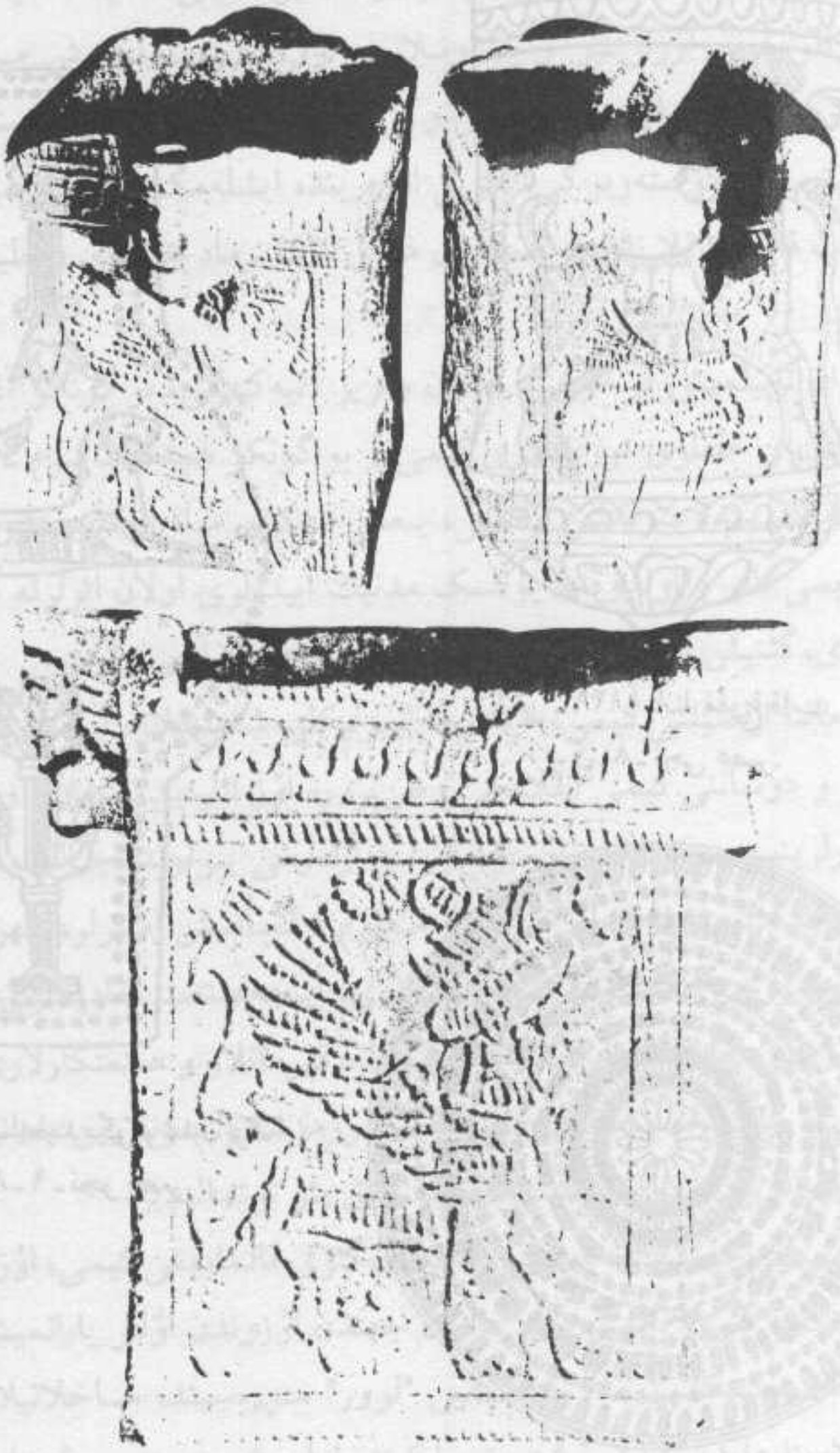

[ش ـ ۱۵۳] بیر ایلام قبریندن تاپیلمیش چینی‌یه بنزر ساخسیدان جعبه، م.ق. ۷ ـ ۸ ـ نجی یوز ایللیکلردن. "لوور" موزه‌سی.

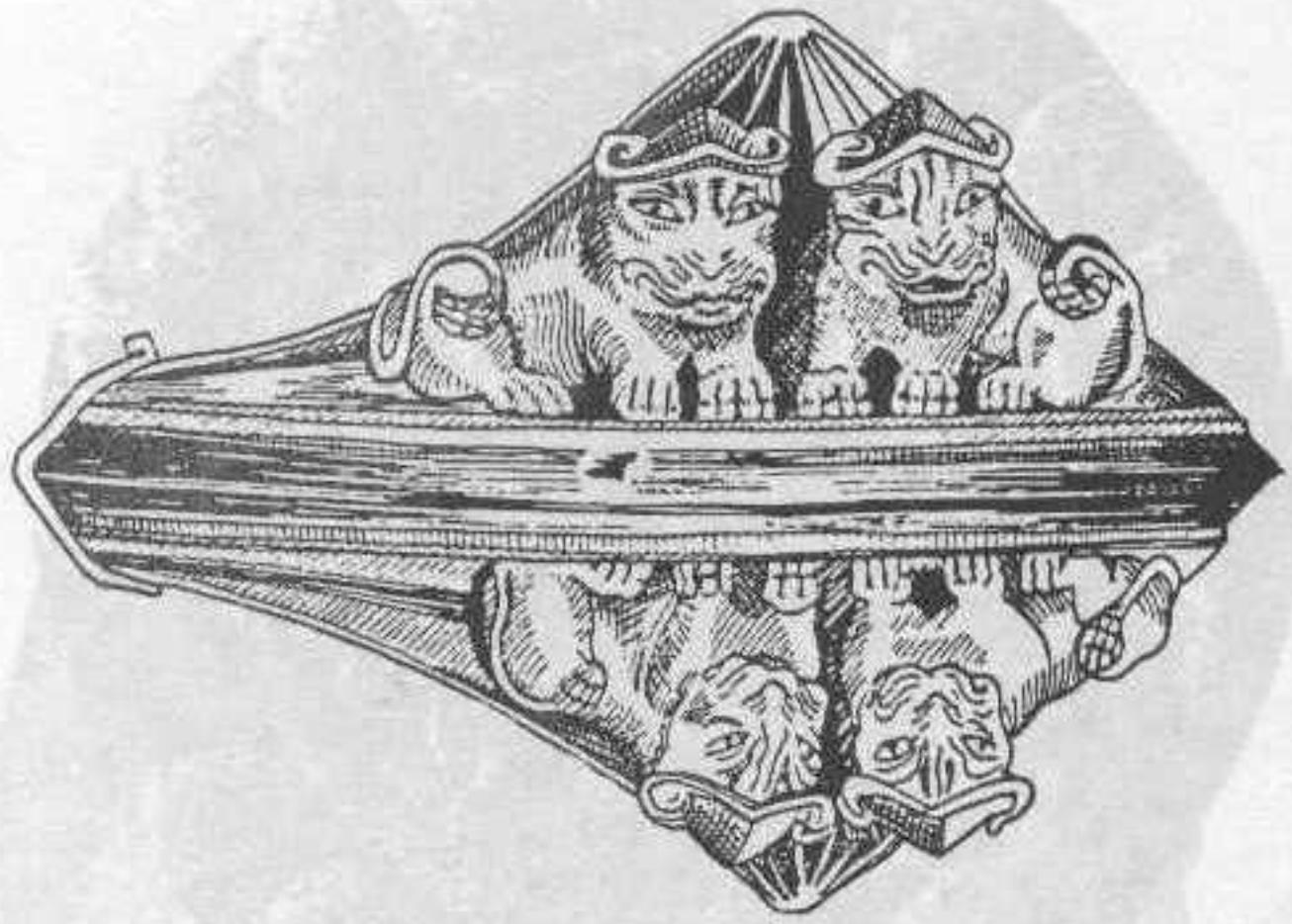

[ش ـ ۱۵۴] قیزیل قولباق، مانتا ـ ماد ایشی. م.ق. ۸ ـ نجی عصر.

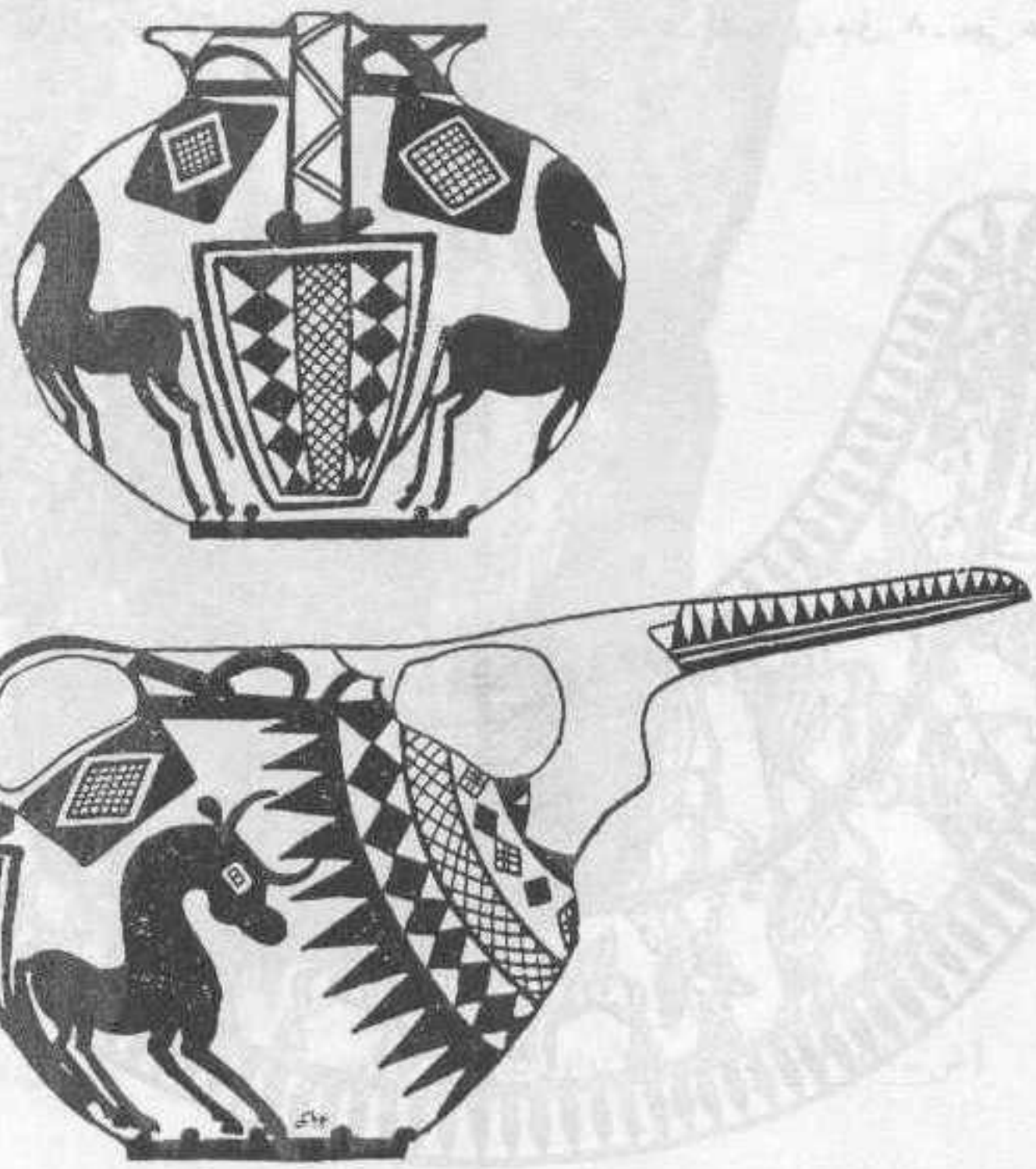

[ش ـ ۱۵۵] سیلک تپه‌دن تاپیلمیش قابلار، م.ق. ۱ مین ایللیگین اوللری.

[ش ـ ۱۵۶] اورمو، گؤی تپه، قیل قمیش ایکی اؤکوزو یئردن قالدیریر، م.ق. ۸ ـ نجی عصر.

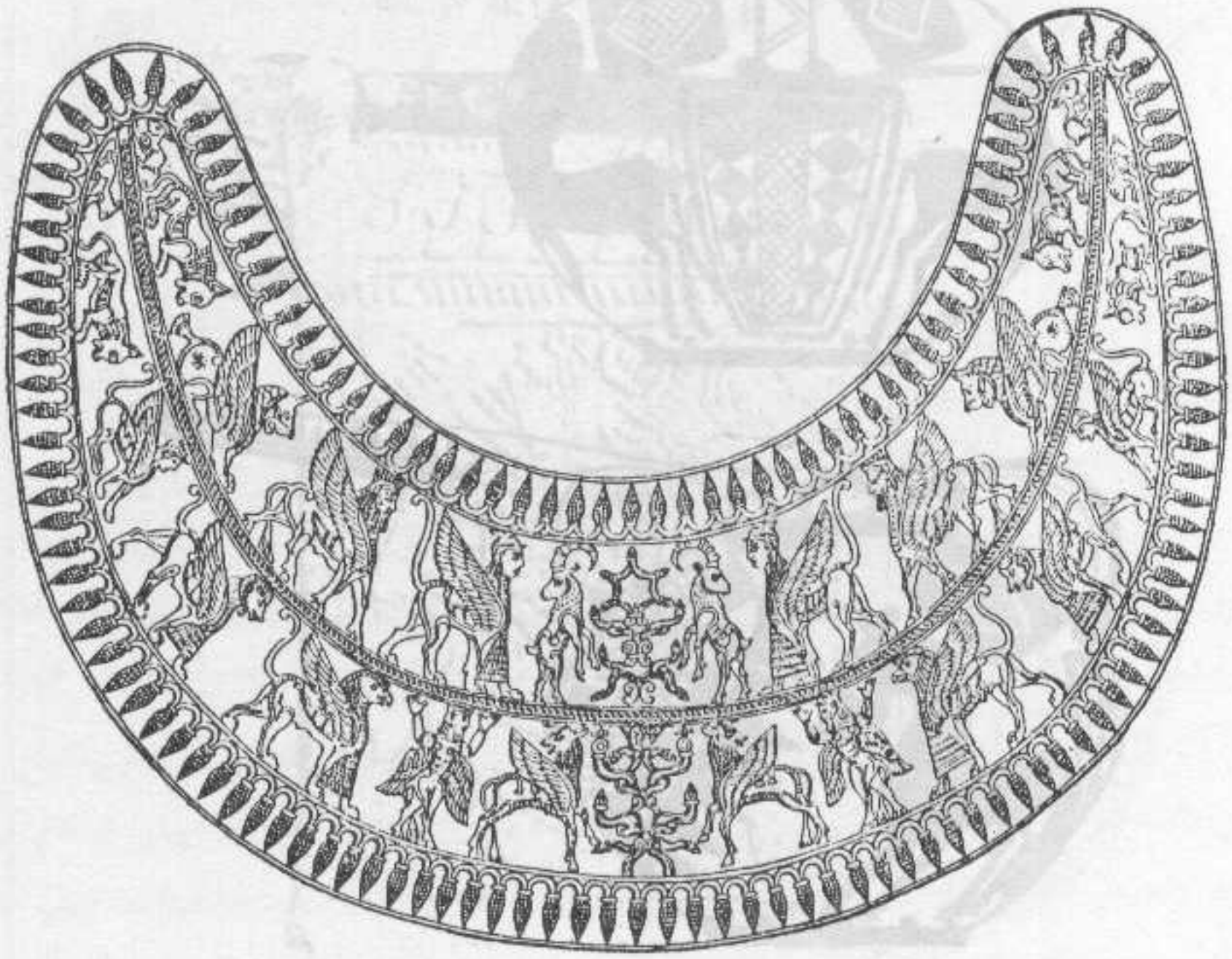

[ش ـ ۱۵۷] قیزیل سینه‌بند، زئوه، مانا م.ق. ۸ ـ نجی عصر.

[ش ـ ۱۵۸] ایلام، ساز چالان اوزان، لوور موزه‌سی، م.ق. ۱۸ ـ ۱۷ ـ نجی یوز ایللیکلر.

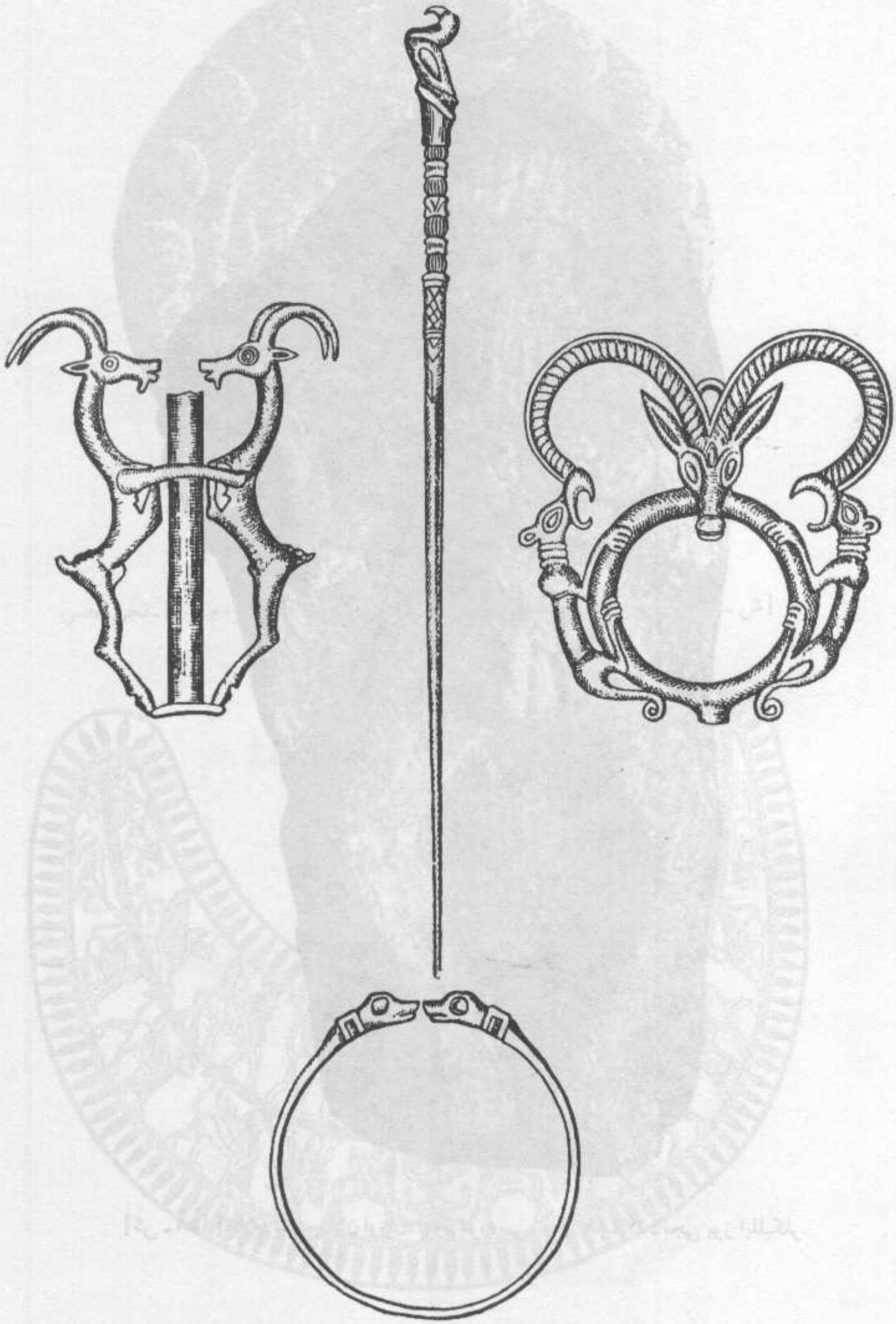

[ش ـ ۱۵۹]کاسسی تونج صنعتی نمونه‌لری، میلاددان قاباق ۲ ـ نجی مین ایللیک، ائرمیتاژ موزه‌سی.

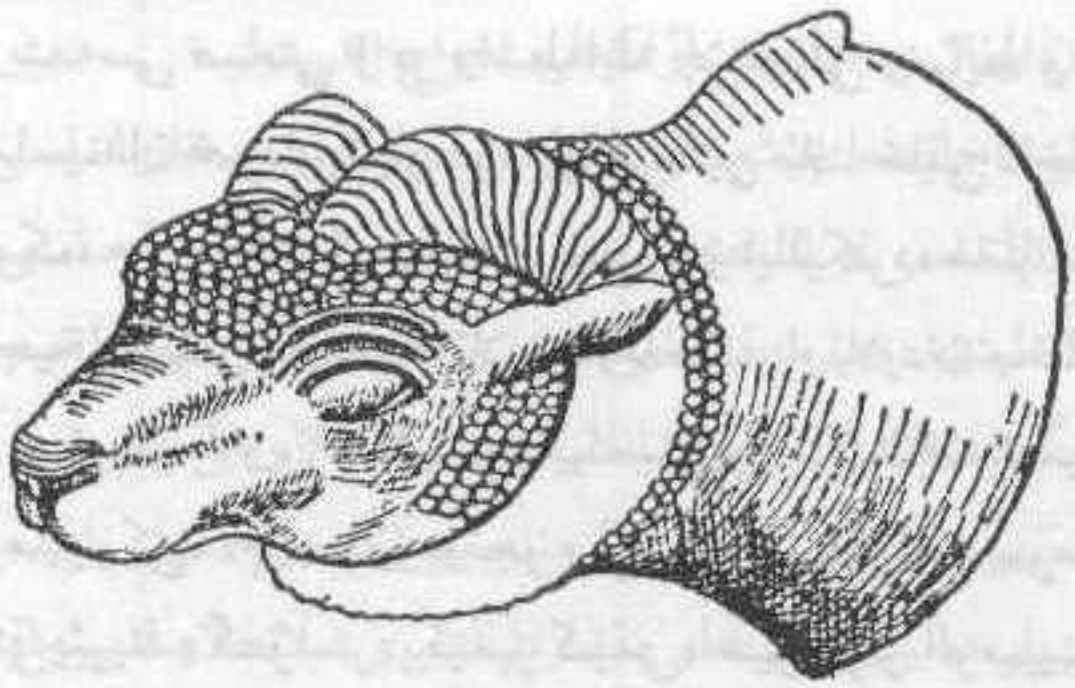

[ش ـ ۱۶۰] بوینوزا بنزر ساخسی قدح، زئوه، م.ق. ۸ـ نجی عصر.

۸ـ صنعت

مارلیک، حسنلی، زئوه، قافلانتی و سایره ماد ـ ماننا تورپاقلاریندان کشف اولموش اثرلرده، او جمله‌دن حسنلی، ائله‌جه‌ده قافلانتی‌دان تاپیلمیش قیزیل پیاله‌لر، زئوه‌دن کشف اولموش قیزیل بیله‌زیک و قویون باشی شکلینده ساخسی پیاله و سایره بو کیمی اثرلرده اولان صنعت اساس اعتباریله هنر و اینجه‌صنعت‌ایله باغلی اولسادا، هر حالدا، صنعت نمونه‌سی حساب اولور. بو تاریخی اثرلرده فلزی اریدیب تؤکمه اوصولوایله قایریلان، یونولماق و آرخادان تاپدالاناراق یارانان اثرلر واردیر کی، هر بیری معیّن صنعت نؤوعوایله ایلگیلی‌دیر.

آسوری شاهی ایکینجی آشور ناسیراپالین م.ق. ۸۸۳ ـ نجو ایلده ایلک هجومونداً "گیلزان" اهالیسی، تالان و غارتدن آماندا قالماق اوچون، آسوری شاهینا آت سورسو، قیزیل، گوموش و میس، قالای و چوخلو مقداردا تونج قاب ـ قاجاق هدیه گتیردیلر. ایکینجی آشور ناسیراپال م.ق. ۸۸۰ ـ نجی ایل اوچونجو هجومونداً "دیاله" چایینین لاپ شمالی ـ مرکزی مادا یاخین قوللاری اطرافیندا یئرلشمیش "آمئکا ـ Ameka" امیرلیگی و اورانین قالالاری و کندلرینی غارت ائدرکن، چوخلو ثروت، زینت وسایطی و تونج قابلار غارت ائتدی. همین آسوری شاهی همین اوچونجو هجومونداً مرکزی ماد، یعنی بو گونکو همدانلا اسدآباد و کرمانشاه آراسیندا یئرلشمیش "سیپیرمئن" آدلی منطقه‌دن تونج هدیه‌لر آلدی. بورانین اهالیسی قادینلار کیمی "تته پته" ائدیردیلر. بو یوروشون نتیجه‌سینده مرکزی ماد و زاموا شاهلیقلاری و اهالیسینه علاوه اولان وئرگیلر داخلینده بیرده چوخلو تونج قابلار وارایدی.

آسوری شاهی اوچونجو تیقلت پیله‌سر ماننا اراضیسینه ائتدیگی م.ق. ۷٤٤ ـ نجو ایلده‌کی هجومو ایله علاقه‌دار قازدیردیغی لؤوحه‌سیندن معلوم اولورکی، او، ماننا اراضی‌سینین محدود بیر حیصه‌سی اهالیسینی ۹ تون لاجورد داشی و ۱۵ تون تونجدان قایریلمیش شئیلر و چوخلو آت و مال ـ قارا خراج و وئرگی وئرمه‌گه مجبور ائتمیشدیر.

تونجدان قایریلمیش ۱۵ تون قاب ـ قاجاق، وسایط ، قیزیل، گوموش، مس و قالای هدیه وئرمک، یا خراج تعیین ائتمک و یا زورلا اونلاری خلقدن آلماق او دئمکدیرکی، آسوری شاهلاری

ماننالیلارین فلز اریتمه‌سی صنعتی و بو واسطه‌ایله چئشیدلی وسایط و عادی یاشاییشه لازم اولان مئتال شئیلر قاییرماسیندان خبردارایدیلر. بودا بو صنعتین ماننا خلقی داخلینده گئنیش اینکیشافیندان حکایت ائدیر. دئمک، م.ق. ۱۰ ـ ۹ ـ ۸ ـ ۷ ـ نجی یوز ایللیکلرده ماننا ـ ماد خلقلری هم چئشیدلی فلزلری طبیعتدن چیخارتمیش، همده اونلاری اریده‌رک، اونلاردان مختلف وسایط قاییرمیشدیر، یعنی فلز صنایعی او توپلوملارین داخلینده یاییلمیش و اینکیشاف ائتمیش‌ایدی.

تاریخدن معلومدور کی، «م.ق. دؤردونجو مین ایللیکیدن اؤنجه سومئرلر فلز اریدیب تؤکمه‌یی بیلیردیلر».[1] حتی‌یئرینده گؤستردیگیمیز کیمی، سومئرلر آلومیینیوم استخراجینی کشف ائتمیش‌ایدیلر. سومئر و ایلاملارلا قونشو و سویداش اولموش ماننا ـ ماد اهالیسی شبهه‌سیز سومئرلرین بو صنعتی نایلیّتلریندن خبردار اولموش اونو اؤیرنمیش و یاشاییشلاریندا اوندان او درجه ده فایدالانمیشلارکی، آسوری شاهلاری اونلاردان ۱۵ تون تونج قاب قاجاق و وسایط خراج و وئرگی آلمیشلار.

بو قدر تونج قاب قاجاق وئرگیسی و خراجینی اؤزوده هر نئچه ایلدن بیر و آردیجیل شکیلده وئرن خلق شبهه‌سیز مس و قالایی یا قاریشیق شکیلده معدندن چیخارتمیش یادا اونلاری آیریلیقدا معدنلردن استخراج ائده‌رک آلیاژ یعنی تونج دوزلتمیش و بوآلیاژی الده ائتدیکدن سونرا اوندان گئنیش استفاده ائدیب، عادی یاشاییشا لازم اولان قاب ـ قاجاقلاری گئنیش مقداردا قاییرمیشلار یعنی فلز صنایعی‌ایله نه تکجه معیّن درجه‌ده تانیش اولموش بلکه بو صنعت بو خلقلر داخلینده گئنیش یاییلیب اینکیشاف ائتمیشدیر.

ماننا ـ ماد اراضیسینده علمی قازینتی ایشلرینین چوخ آز آپاریلماسی اوجوندان هله او مدنیّتلرین اساس اثرلری آذربایجان و همدان تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر. بوناگؤره‌ده ماد ـ ماننا صنعتینین چئشیدلی ساحه‌لرینین نمونه و اؤرنک‌لری هله الده یوخدور. آنجاق بو مختلف صنعت نمونه‌لرینین ایلام سومئر اورارتو و کاسسیلر مدنیّتینده اولدوغونو نظره آلاراق، دئمک اولارکی، صنایعین بو چئشیدلی ساحه‌لری ماننا ـ ماد خلقلری داخلینده‌ده اولموش و معیّن درجه‌ده اینکیشاف ائتمیش‌ایدی. بو صنعتلردن بیری‌ده شیشه قاییرماق اولموشدورکی، سومئر ـ بابیللیلر داخلینده اولدوقجا گئنیش صورتده اینکیشاف ائتمیش‌ایدی. بابیللیلر نه تکجه ساده و عادی شیشه حتی چئشیدلی رنگلی شیشه‌لرده قاییرماقدا ماهرایدیلر. سومئر ـ بابیللی‌لردن شیشه قاییرماق باره‌ده الده ائدیلمیش تاریخی معلوماتلار ائله‌جه‌ده علمی قازینتیلاردان تاپیلمیش الوان شیشه‌لر و اونلارین علمی جهتدن اؤیره‌نیلمه‌سی گؤسته‌ریرکی، اونلار چئشیدلی شیشه‌لر قاییرماقدا سیلیس، قلیا، آهک کیمی اساس ماتئریاللاردان علاوه قورشون، اوکسید دو منگنئز، مس، قالای، مس اوکسیدی و حتی قیزیلدان استفاده ائتمیش و بو واسطه‌ایله‌ده هم مختلف رنگلی همده چوخ قیمتلی و الوان شیشه‌لر

---

۱ ـ منوچهر تسلیمی، مدنیّت یولوندا علم کاروانی، بیرینجی دفتر، ص ٦٢.

قاییرار و ساتیش اوچون اونلاری خارجی اؤلکه‌لره اخراج ائدردیلر.

سومئرلر و بابیل‌لیلر داخلینده چئشیدلی فلزلرین معدندن چیخاریلماسی و اونلارین تجارتی حتی ده‌میرین آلیب ساتیلماسی و امتعه کیمی خارجه اخراج اولماسی تاریخی فاکتلارلا معلومدور.[1] سومئرلر داخلینده ده‌میر اوقدر اولموشدورکی، اونلاردان چوخ سونرالار آسوریلر، ماننا اراضیسینه هجوم ائتمه‌گه باشلادیقلاری زامانلار، اؤز سلاحلارینی ده‌میردن قاییراردیلار. منوچهر تسلیمی‌نین اثرینده اوخویوروق: سومئر ویرانه‌لرینده بیر آز ده‌میر شئیلر تاپیلمیشدیر ... م.ق. ۱۴۰۰ ـ نجو ایلدن سونرا آسوریلر ده‌میری چوخلو مقداردا آلتلر و سلاحلار قاییرماقدا ایشله‌دردیلر[2].

مختلف فلزلر او جمله‌دن ده‌میری الده ائدیب اوندان یارارلاناراق، آلتلر و سلاحلار دوزلدن دؤولتلر و خلقلرله قونشو اولان، اونلارلا اقتصادی، مدنی و سیاسی ایلگیده اولان ماد ـ ماننا خلقلرینین مختلف فلزلرله تانیش اولماماسی و اونلاردان استفاده ائتمه‌مه‌سی غیر ـ طبیعی ایشدیر. ماننا ـ مادلارین قیزیل، گوموش و تونجلا تانیش اولماسی و اونلاردان استفاده ائده‌رک، یوکسک مهارت، صنعتکارلیق و هنرله گؤزل اینجه صنعت نمونه‌لری یاراتمیش ماننا ـ ماد اوستالاری، اؤز زامانلاریندا بوغداسی منطقه‌ده شهرتلنمیش مانناليلارین اکینچی و کندلیلری اوچون ده‌میردن گاوآهن و باشقا وسایطده قاییرمیشلار. بو ده‌میرچی ماننا صنعتکارلاری، شبهه‌سیز، فلزایله ایلگیلی چئشیدلی صنعت ساحه‌لرینده‌ده ماهر اولموش و اینکیشاف ائتمیش صنعت صاحابی اولموشلار.

□ □ □

۹ ـ ماننا ـ ماد توپلوموندا اجتماعی قورولوش

یئری گلدیکده اشاره ائتمیشیک کی، مرکزی ماد امیرلیکلری و شاهلیقلاریندا یاشایان قوتتی ـ لوللوبی ائللری اجتماعی اینکیشاف و اقتصادی باخیمدان ماننا و عمومیّتله بو گونکو ایران آذربایجانی امیرلیکلری و شاهلیقلاریندا یاشایان قوتتی ـ لوللوبی نسیللرینه نسبت قسماً گئری‌ایدیلر. بوناگؤره‌ده سونرالار، ماد حکومتی یاراناندان سونرا، ماننا اراضیسی و اهالیسی اقتصادی و اجتماعی جهتدن ماد شاهلیغینین مرکزی‌ایدی. بو دؤورده ماننا مدنی، اقتصادی و صنعت باخیمیندان، نه تکجه مرکزی ماد، بلکه یاخین شرق منطقه‌سینین بیر چوخ اؤلکه‌لریندن‌ده قاباق‌ایدی. بونونلا برابر ماننا ـ ماد دیارینین بحث اولونان بو دؤورده‌کی اجتماعی دورومو حاقّیندادا، باشقا مسئله‌لر کیمی، تاریخی معلوماتلار آز، داغینیق و او دؤورکو قونشو اؤلکه‌لرین منبعلری و اثرلریندن الده ائدیلیر.

قدیم شرق تاریخی‌ایله مشغول اولان تاریخچی عالیملر گؤسته‌ریرلر کی، ماننا ـ ماد جمعیّتینده دؤیوشن آزاد اهالی اولموشدورکی، او توپلومون اجتماعی، سیاسی و اقتصادی قورولوشوندا

---

۱ ـ منوچهر تسلیمی، مدنیت یولوندا علم کاروانی، بیرینجی دفتر، ص ۶۳.

۲ ـ یئنه اورادا، ص ۶۴.

اهمیّتلی و اساسی رولا مالک اولموشلار.

هخامنیشلرین اوّللرینده استخر شهرینده تجارت سندلری ایلام دیلینده اولموشدور. بو وضعیّت پارسلار داخلینده شبهه‌سیز ماد حکومتی دؤورو و اوندان اوّل‌ده اولموش و بیر سیستم کیمی هم ایلاملار همده ماد حکومتی دؤورونون اجتماعی وضعیّتیندن چئشیدلی مسئله‌لرده اولدوغو کیمی، اقتباس اولاراق گؤتورولموشدور. استخرین تجارت و مزد وئرمک کیمی اقتصادی سندلرینده گؤرورو‌ک کی، هخامنیش شاهلار سولاله‌سینین اوّللرینده سارای و شاهلیق بنالارندا ایشله‌ین بننا، معمار، دولگر، داش یونان، مسگر و سایره صنعتکارلارا، آیریلیقدا هم نقدی همده جنسی مزد وئریلر و بو ایشچیلر بیری دیگریندن فرقله‌نردی. بونلارین داخلینده مختلف پئشه صاحابلاری، او جمله‌دن چوبانلار قوروهودا وارایدی. بو مختلف پئشه صاحابلاری، شبهه‌سیز، ماد حکومتی دؤورو ماد ـ ماننا توپلومونداداا اولموش و اورانین تأثیرینده سونرا پارس جمعیّتینده‌ده میدانا گلمیشدیر. بو دسته و قوروهلار او دؤورون اجتماعی قورولوشونون دورومونو قسماً آچیب گؤسته‌ریر. بو پئشه صاحابلاری‌نین دسته‌لری داخلینده کیشی، آرواد، اوشاق، اوغلان و قیز مشخّص‌ایدی. بو اجتماعی دسته‌لره کورتاش دئیردیلر کی، ایلام کلمه‌سی‌ایدی. بو اجتماعی دسته‌لر تامامیله آزاد اینسانلار اولاردیلار. یقین همین آزاد ایشله‌ین اجتماعی دسته‌لر ماد ـ ماننا توپلومونداداا اولموشدور. بونلار کؤله دئییل آزاد اینسانلار اولموشلار. اوناگؤره بیز بونلارین کؤله و قول دئییل تامامیله آزاد ایشچی اجتماعی دسته‌لر اولماسینی دئییریک کی، ماد ـ ماننا جمعیّتی قدیم دؤورلردن ائل، اوبا، طایفا قورولوشوندا اولموش ابتدایی دئموکراتیک قایدا ـ قانونلارلا اداره و رهبرلیک اولموش و بو سیستم اونلارین داخلینده داوام ائتمیشدیر.

بو اجتماعی قوروهلاردا ایش تامامیله آزاد و کؤنوللو اولموشدور. دئمک، بو اجتماعی سیستم‌ده قولدارلیق ممکن دئییلدی، یعنی ماد توپلومونداکؤله‌لیک قورولوشو، قولدارلیقدان سؤز آچماق معناسیزدیر. بونو قید ائتمک لازمدیر کی، ماد جمعیّتینده اولموش بو آزادلار عینی زاماندا دؤیوشکن و اوردونون سیراوی آداملاری و دؤیوشنلری حساب اولاردیلار کی، ماد ـ ماننا جمعیّتینده اوردونون تام آزاد روحیه‌لی و دؤیوشکن اولماسینی یاراتمیش و آسوری ایمپئراتورلوغونو دیزه چؤکدورمه‌گه موفّق اولموشلار، قول اولان عسگرلرده ابدا بئله بؤیوک فیکیر اولماز و اونو گؤرمه‌گه قادر اولا بیلمزایدیلر. حتی هئرودوت دئییر کی، فارسلار اؤزلری آزاد دؤیوشه گئدیب یاخشی دؤیوشردیلر، لاکین باشقا میللتلرین دؤیوشچولرینی شاللاق زوروایله دؤیوشه آپاراردیلار.[1] هئرودوت یازمیر کی، پارسلار باشقا میللتلرین افرادینی قول صیفتیله دؤیوشه آپاراردیلار، یعنی هخامنیشلر دؤورو پارس جمعیّتینده، ماد جمعیّتینده اولمادیغی کیمی، قولدارلیق اولمامیشدیر، لاکین ماد حکومتی دؤوروندن فرقلی اولاراق هخامنیشلر حکومتی دؤوروندە میللی

---

۱ ـ ماد تاریخی، ص ۵۷۲.

ظلم یارانمیشدیر.

سونرا ائکباتان شهریندن دانیشارکن ماننا ـ ماد دؤوروونده او توپلومدا اولموش معمارلیقدان دانیشاجاییق، اورادا اولموش سارایلار، مجلل و طنطنه‌لی بنالار، هئچ شبهه‌سیز، همین آزاد پئشه صاحابلارینین، یعنی کورتاش‌لارین الیله و هنریله دوزلمیشدیر و فیکریمیزجه، بو صنعتکارلارین آدینا ماننا ـ ماد توپلوملاری داخلینده اولان هامان ایلام کلمه‌سی کورتاش سؤزو ایشلنردی. ماد سارایلاری و چوخ احتمال ایزیرتو و سایره ماننا شهرلرینده اولموش بنالار و سارایلاری ماننا ـ ماد اوستالاری و معمارلاری یاراتمیشلار و شاید بو اوستالارین داخلینده، نینوانین فتحیندن سونرا، آسوری شهرلریندن‌ده ائکباتانا گلنلر اولموشلار، آنجاق بو آسوری شهرلریندن ائکباتانا گلمیش اوستالارین سایی و هنری باره‌ده بعضی تاریخچیلر کیمی، مبالغه ائتمک اولماز، چونکی آسوری شهرلرینین بنالارینی تیکمیش اوستالارین بؤیوک حیصه‌سی قاباقلار ماننا و مادلار داخلیندن زورلا آسوری شهرلرینه آپاریلمیش‌ایدیلر و وضعیّت دگیشدیکدن سونرا، اؤز وطنلری مرکزی مادا قاییتمیش‌ایدیلر.

دوغرودور کی، آسوریلره غلبه چالدیقدان سونرا، کوللی مقداردا ثروت ماد دیارینا گلمیش و بؤیوک باشلار وارلانمیش‌ایدیلر، لاکین بو هئچ‌ده "کئتسیاس"ین یازدیغی کیمی[1] ماد حکومتی و توپلوموندا قولدارلیق میدانا گتیرمه‌دی و بو ایش آز موده‌تده اولاسی‌دا دئییلدی. وارلانان ماد اعیان ـ اشرافلاری بنالارین تیکدیریلمه‌سینده، ائولرینده و سایره ایشلرده یوخسوللار، کاسسیبلار و سایره‌نین امگیندن چوخ استفاده ائدیب اونلاری استثمار ائده بیلردیلر، حتی شاید بعضی اسیرلری اؤز ائولرینده ساخلاییب خدمتچی کیمی امکلریندن فایدالاناردیلار، لاکین بوتون بونلار قولدارلیق سیستمی دئییلدی و حتی اعیان ـ اشرافلارین ائولرینده "لوقالامئش" خدمتکار ایشله‌ین شخصلره کؤله دئمک اولماز.

ماد ـ ماننا دؤوروونده آزاد و دؤیوشکن خلق اصطلاحی اولدوقجا گئنیش یاییلمیش بیر اجتماعی تئرمین‌ایدی و توپلومون بوتون آزاد اینسانلاری هم اوردو دؤیوشچوسو، همده اکینچی حساب اولاردیلار و بو ایکی ایش و مقام آزادلارین حاققی‌ایدی و توپلومدا هامی بئله‌ایدی، یعنی بو جمعیّتده کؤله یوخ‌ایدی. بو اجتماعی دوروم ماد توپلوموندان اونلارا تابع اولموش پارس جمعیّتی‌نه‌ده کئچیب، اورادا آزاد و یا دؤیوشکن خلق (مردم سلحشور) اصطلاحی میدانا گلمیش‌ایدی. حتی "قزئنئوفون"ون دئدیگینه گؤره، پارسلارین بعضی بؤیوکلری، مثلاً قدیم فضیلت و یاخشی سایلان ایشلری ایزله‌مک و گؤرمه‌گه تظاهر ائدن کیچیک کوروش، حتی م.ق. بئشینجی یوز ایللیگین سونلارینا شخصاً باغدارلیق و زراعت ایشلرینده اشتراک ائدردی.[2] دئمک ماد

---

۱ ـ ماد تاریخی، ص ۵۷٤.

۲ ـ ماد تاریخی، ص ۷۵٤.

توپلوموندا ایستر شهر، ایسترسه کند و اکین‌چیلیکده ایشله‌ینلر آزاد اولموش و بو ایشلر هامی اوچون بیر نؤوع افتخار و وطنداشلیق حقوقونا مالک اولماق علامتی سایيلاردی. بوناگؤره‌ده ا.م.دیاکونوفون آشاغیداکی سؤزلری تامامیله واقعیّته اویغون و اوبیئکتیو فیکرلردیر: "آلتینجی یوز ایللیکده، پارسلاردا اولدوغو کیمی، مادلاردادا "دؤیوشکن خلق" (مردم سلحشور) آنلامی، یعنی ماد دیارینین بوتون آزاد فردلرینین حقیقتده اشتراک ائتدیگی اوردو مفهومو هله ذئهنلرده دیری‌ایدی. بو اوردوایله یاناشی پارسدا و ماددا، شاهین یانیندا، داییمی اوردودا (مثلاً پارسدا "اون مین" نفر جاویدان) اوردوگاهلاردا وارایدی آنجاق نظری جهتدن هر بیر آزاد فرد، کؤله‌لرین عکسینه اولاراق، دؤیوشچو کیشی‌ایدی و هر بیر دؤیوشچو کیشی نظری باخیمدان، کندچی جماعتینین عضوو اولان اکینچی‌ایدی و هر زاددان قاباق اکین‌چیلیک شغلو وارایدی.[1]

دئمک، ماد ـ ماننا توپلومونون عضولوگونون ایلک علامتی آزاد اولاراق، دؤیوشچو، همده اکینچی اولماق‌ایدی و یالنیز آزاد اینسانلار بو ایکی اجتماعی ایشه لایق و یارارلی‌ایدیلر و دؤیوشچوایله اکین‌چیلیک عینی سوییه‌ده حساب اولان افتخارلی اجتماعی ایشلرایدی. بو او دئمکدیر کی، عمومی اوردونون دؤیوشچوسو، عضوو اولماق کیمی، «قدیم ماددا اکینچیلر جمعیّتینه منسوب اولماق توپلومون تام حقوقا مالک فردی اولماسی اوچون لازم شرطایدی»[2] دؤیوشچو و اکینچی اولماق حاققینا مالک اولماقدا ان اؤنملی اکینچیلیک حقوقونا مالک اولماق‌ایدی، یعنی زحمتله قازانماق و جمعیّته تولید ائتمک اساس‌ایدی. بوناگؤره‌ده ایشله‌مک و تولید ائتمک اوچون تورپاغا مالک اولماق تمل‌ایدی و بو تورپاغی ایتیرن شخص او بیری حقلرینی‌ده ایتیرردی، یعنی کئچینمک، یاشاماق، یئمه‌گینی تأمین ائتمک اوچون اؤزونو، امه‌گینی بیر وارلینین ایختیاریندا قویاردی. (بوباره‌ده یئرینده دانیشیلمیشدیر.) بورادان دا تدریجله سونرالار جمعیّتده صینیفلر، استثمار ائدن و استثمار اولونانلار یارانمیشدیر.

ماننا ـ ماد توپلوملارینین اجتماعی قورولوشو باره‌ده بو دئدیکلریمیزین خلاصه‌سی بوندان عبارت اولورکی، آزاد اوردو دؤیوشچوسو و زحمت چکن، تورپاق صاحابی اکینچی کندلی اولماق بوتون ماننا ـ ماد ساکینلرینین رسمی اجتماعی حقوقوایدی و دؤیوشچو کوتله‌لرینین اساس حیصه‌سی اکین‌چی جماعتین آزاد و برابر حقوقلو فردلری ایدیلرکی، مستقیم شکیلده و بلاواسطه توپراغا مالک اولوب، اونون اوزه‌رینده تر تؤکوب چالیشاراق، مادی نعمت یارادیردیلار.

محض هر جهتدن آزاد اولان بو اجتماعی قوّه او دؤور منطقه‌میزین ان گوجلو، میلیتاریست، غدّار و رحمسیز ایمپراتورلوغو اولموش آسوری دؤولتینی ییخاراق، قدرتلی و دؤوره گؤره دئموکراتیک، خلقلره میللی حقوق، آزادلیق حاققی قایل اولان ماد دؤولتینی یاراتدیلار.

---

۱ ـ ماد تاریخی، ص ۳۰۷.

۲ ـ ماد تاریخی، ص ۳۰۷.

دئمک، مانتا ـ ماد توپلومو هر جور کؤله‌لیک، حتی‌استثمار اولان و استثمار ائدن صینیفلردن کنار بیر جمعیّت اولموش و اورادا هامی آزاد و برابر حقوقلو اولاراق، شهرلرده ایشله‌یبر و کندلرده تورپاقدا تولید ائتمکله، مادی نعمت یاراتماقلا مشغول اولاردیلار.

بونونلا برابر ماد ـ مانتا اراضیسیندن کشف اولموش تاریخی صنعت اثرلری آیدین گؤسته‌ریرکی، بو توپلوملارین شبهه‌سیز، شهرلرینده چئشیدلی ساحه‌لرده ایشله‌ین و یوکسک هنر صاحابی اولموش مختلف پئشه صاحابلاری، صنعتکارلار، معمارلار، زرگرلر، داش یونانلار، مسگرلر، مئتالدان قاب قاجاق، گاوآهن، حیات وسایطی و مختلف تولید آلتلری دوزلدنلرده شهرلرده یاشایان خصوصی پئشه‌کار اجتماعی قوروه و صینیف کیمی، مؤوجود اولموشدورو بونلاردا آزاد جماعتدن اولموشلار. هم بو صینیفلر یولوایله، همده محاربه‌لرده توتولان اسیرلر یولوایله سونرالار بو توپلوملاردا، تدریجله استثمار ائدن و استثمار اولونان صینیفلر یارانمیشدیر. □ □ □

۱۰ ـ ائکباتان

ائکباتان و یا بوگونکو همدان ماد دؤولتینین باش کندی‌ایدی. همدان شهرینین داخلی و اطرافینداکی هم طبیعی، همده قاییرما اولان عجیب و ماراقلی یئرلر، بنالار، سارایلار، قصرلر، باغ و باغچالار تاریخ بویو و ایندی عالیم و سیاحلارین دقّت مرکزینده دایانمیش و دایانماقدادیر. تاریخ بویو بو شهرتین سببی، شبهه‌سیز، همداناداکی مجلل بنا، سارای و تیکینتیلرین عظمتی، معمارلیق و فوق‌العاده صنعتکارلیغی، او زاماناقدر منطقه‌میزده میثیلسیز و یا ان یاخشی معمارلیق و هنر اثرلری اولماسیله علاقه‌دار اولموشدور.

ماد حاکمیّتی و شاهلاری دؤورو همدان شهری اولدوقجا بؤیوک، آباد و گؤزل‌ایدی. او دؤور همداندا طنطنه‌لی و معمارلیق باخیمدان نمونه‌وی قصرلر، سارایلار، بنالار، او دؤورلر بوتون شهرلرده اولدوغو کیمی، شهرین اطرافیندا اوجا و محکم قالا دیوارلاری و حصارلار وارایدی، بو بنالار معمارلیق و صنعت جهتدن سونراکی دؤولتلر و مدنیّتلره اؤرنک و نمونه اولموشدور. لاکین بو بنالار و قصرلر هله‌لیک همدانین تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر و بیز بو گون قدیم همدانین بو تاریخی بنالاری، اونلارداکی معمارلیق، صنعت، هنر و سایره‌سی باره‌ده او دؤور و اوندان سونراکی دؤورلرین قونشو خلقلری و دؤولتلرینین اثرلرینده اولان معیّن معلوماتلاردان استفاده ائدیریک.

بیر سیرا تاریخی آراشدیرمالار گؤسته‌ریرکی، ماد حکومتینین یارانماسیندان اوّل همدانین آدی "آکئسسایا ـ AKessaya"ایدی. بو آد بیر "کاسسی" کلمه‌سیندن تؤره‌مه سؤزایدی کی، معناسی هله‌لیک بللی دئییلدیر. تاریخدن معلومدورکی، بو گونکو لرستان یئرلرینده یاشامیش "کاسسیلر" آسیانی خلقلردن و التصاقی دیللی میللتلردن اولموش و م.ق. ایکنیچی مین ایللیگین اوّللرینده منطقه‌میز یاخین شرقده قدرتلی حکومت یاراتمیشلار. م.ق. ۱۸ ـ نجی یوز ایللیکده کاسسیلر مانتا ـ

ماد اراضیسینین غربی قسمتلری، بوتون بین‌النهرین و بابیلی ۵۷۶ ایل الده ساخلامیش و یالنیز م.ق. ۱۱۷۰ ـ نجی ایلده اونلارین حاکمیّتلرینه سون قویولموشدور. کاسسیلر عینی زاماندا بو گونکو همدان طرفلرینی ده توتموش و اورادا شهر تیکمیش و آدینی "آکئسسایا" قویموشلار. بو شهر سونرالار، مادلار زامانیندا، داهادا گئنیشله‌نرک، "هگباتان" آدلانمیشدیر[1].

بوندان باشقا م.ق. ۶۷۳ ـ نجو ایل قیامی‌ایله علاقه‌دار گؤستردیگیمیز کیمی، بیر سیرا عالیملرین فیکرینجه همدانین او زاماناقدرکی آدی "کار ـ کاسسی" و یا "کار ـ کاشی" اولموش و همین قیاملا ایلگیلی اوندان سونرا "هنگ متنه" (توپلانتی یئری) آدینا چئوریلمیش و سونرالار ایشلنمک نتیجه‌سینده همدان شکلینه دوشموشدور.[2]

بونودا علاوه ائتمک لازمدیر کی، م.ق. ۱۱۰۰ ـ نجو ایلده آسوری شاهی تیقلت‌پیله‌سرین لؤوحه‌سینده بو شهر و یا قالانین آدی "امدانه" قید اولموشدور. بو کلمه "همدان" و یا "هگمتان" سؤزونه یاخین بیر تلفظه مالیکدیر. اگر آراشدیرمالار و مدرکلر بو فیکری تایید ائتسه "هگمتان" آدینین یارانماسی م.ق.۶۷۳ ـ نجو ایل ماد قیامیندان چوخ قدیملره عاید اولاجاقدیر، آنجاق بو فیکیر حاقّیندا هله‌لیک قطعی سؤز دئمک اولماز[3]. بونونلا برابر بیر داها بونو قید ائدک کی، همدان بیر شهر و یاشاییش یئری اولاراق، چوخ قدیملردن، حتی تیقلت پیله‌سر زامانیندان‌دا قدیمراق بیر یئر و شهر اولموشدور و آشاغیدا بونا اشاره ائده‌جه‌ییک.

همدان شهرینین آدینین تاریخین آتاسی هئرودوت طرفیندن آقباتان یازیلماسی هامان "هگمتان" و یا "هنگمتان" سؤزودور. دئمک، هئرودوتون سؤزو "هگمتان" کلمه‌سینین ماد امیرلری قیامی دؤورلری یارانماسینی رد ائتمیر.

بونو قید ائتمک لازمدیر کی، همدان کلمه‌سینین ایلام کلمه‌سی هال = اؤلکه ـ دیار و "ماد" سؤزلریندن یارانماسی فیکری‌ده واردیر. بو نظره گؤره همدانین اصیل آدی "هالماتانا" (هال ـ ماتا ـ نا) "مادلارین اؤلکه‌سی"ایمیش.

ائکباتان یئرسیز ماد حکومتینین مرکزی و باش کندی اولمامیشدیر. بو شهر تقریباً ماد تورپاقلارینین مرکزینده اولماقدان علاوه، گؤزل، معتدل آب و هاوالی، سولو و نعمتلیدیر. همدانین اطراف اراضیسینده اولدوقجا آباد، سولو و نعمتلی بؤلوکلر واردیر. بونلارلا بیرلیکده همدانین دقّته لایق جغرافیایی موقعیتی و استراتژیک اهمیّتی واردیر. بوتون بو عامیللر همدانی ماد دؤولتینین باش کندینه چئویرمیشدیر و شبهه‌سیز، هله باش کند اولمادان عصرلرجه اوّل یاشاییش و مدنیّت مرکزی اولموشدور.

---

۱ ـ ر.قیرشمن، ص ۵۵ ـ ۵۴.

۲ ـ م.ق. ۶۷۳ ـ نجو ایل قیامی فصلینه.

۳ ـ "ائکباتان ـ هئکمتان" سؤزونون ایکینجی بؤلومونون قوتیلرین بابیلده‌کی بیرینجی شاهی "ایمتا ـ مته" (ماتا ـ ماتان) آدیلا سس جهتدن یاخینلیغی‌دا دقّته لایقدیر.

وقتیله "شوش" علمی قازینتی ایشلرینه رهبرلیک ائتمیش فرانسالی عالیم "دومورقان - De Morgan" همدانین بو طبیعی موقعیتینی و کئچمیشده‌کی آبادلیغینی بئله تصویر ائتمیشدیر.

همدان الوند داغینین اتگینده، گئنیش و حاصل‌خیز بیر بوزقیرین (جلگه‌نین) باشلانقیجیندادیر. اوجا داغدان آخان سولار بو بوزقیردان کئچرک، قارا چای طرفینه گئدیر. جلگه حاصل‌خیزدیر و اونون طبیعی استعدادی چوخدور ... الوند خارا داشیندان یارانمیش و تقریباً باشقا داغلاردان آیری‌دیر، لاکین شمال و غرب طرفیندن "اسدآباد" هوندورلوگو واسطه‌سیله زاقروس داغلارینا یاپیشیر ... بو بوزقیرین شمال و شرق طرفینده "همدان وادیسی" یئرلشیر. داغین جنوب و جنوب غربینده "قاماسب" چایی آخر. بو ایکی اولدوقجا نعمتلی و حاصل‌خیز وادی‌ده (دوزنلیکده) چوخلو اهالی یاشاییر و چوخلو قدیم اثرلر واردیر. اینسان حیس ائدیر کی، بورا بیر زامان بؤیوک مدنیّت مرکزی‌ایدی و همدانین بو گونکو اهمیّتی قدیم همدانین مالک اولدوغو اهمیّتین ضعیف انعکاسیدیر. بو شهر کردستان داغلارینین قورتاراجاغیندا یئرلشدیگی اوچون، گئنیش ایران بوزقیرینین هامیسینا مشرف‌دیر و نظارت ائدیر. بو یئرلر بین‌النهرین (عراق)دن ایرانا گلن یولون باشلانقیجیدیر. داغلار جنوب و شرق طرفدن همدانی دشمنلرین هجوموندان قورویور. همدانین آب و هاواسی سرین و حومه‌لری، اطرافی حاصل‌خیزدیر. بو خصوصیّتلر باشقا یئرلرله مقایسه ائدیلمز ائله اوستونلوکلردیر کی، همدانی باش کند ائتمیشدیر.[1]

همدان هله مانتا حکومتی دؤورو و حتی اوندان قاباقلار قوتتی لوللوبیلر زامانیندان اؤنملی یاشاییش و استراتژیک نقطه و قالالاردان بیری‌ایدی. بو گونه قدر تاریخه معلوم اولدوغونا گؤره، ایلک دفعه میلاددان ۱۱۰۰ ایل اؤنجه آسوری شاهی تیقلت پیله‌سرین لؤوحه‌سینده همدانین آدی "امدانه" شکلینده یازیلمیشدیرسا، هخامنیش شاهلاری‌نین کتیبه لرینده بو شهرین آدی "هگمتان" و یا "هنگمتان" شکلینده، هئرودوتون اثرلرینده ایسه "آقباتان" شکلینده وئریلمیشدیر. شبهه‌سیز، گؤستردیگیمیز بو تاریخلردن هله چوخ اوّللر همدانین یئرینده معیّن آبادلیق، یاشاییش و مدنیّت اولموشدور، اورانین یاخین‌لیغیندا کشف اولموش ایلک اینسان‌لارین داش ناخیشلاری بو واقعیّتی آیدین نشان وئریر[2] لاکین بوتون بونلارا رغماً اگر مؤوجود تاریخی اثرلری اساس گؤتورسک، همدان آزی ۳۱۰۰ ایل بوندان اوّل مشهور شهر اولموشدور. شاید دونیادا بو گونه قدر آباد و دایر قالان بئله بیر تاریخی شهر تاپیلماسین. دونیانین ان قدیم و مشهور تاریخی شهرلریندن بیری اولان روم شهرینین بناسی میلاددان اوّل سگگیزینجی یوز ایللیگین اورتالارینا عایددیر.

هگمتان = هنگمتان کلمه‌سینین معناسینا گلدیکده ایسه، او، ا.م.دیاکونوفون گؤستردیگینه اساساً، "هنگ متنه" (توپلانما - توپلانتی یئری)، یادا ایلامجا "هال ماتانا" (مادلارین اؤلکه‌سی)

---

۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۱۷۹.

۲ - آذربایجان تورپاقلاریندا ایلک اینسان ایزلری فصلی

اولموشدور.[1]

یئرینده گؤستردیگیمیز کیمی، همدانین آدی ماد امیرلرینین م.ق. ٦٧٣ ـ نجو ایل قیامینا قدر "کار ـ کاسسی" اولموش و اوندان سونرا "هگمتان"ا چئوریلمیشدیر.

همدان الوند داغینین یاماجیندادیر. بو داغ "اوستا"دا "آئروانت - Aurvant" یازیلمیشدیر کی، شبهه‌سیز، ماد کلمه‌سیدیر.

بؤیوک ماد حکومتینین باش کندی اولدوغو دؤور همدان اولدوقجا بؤیوک، آباد و گؤزل‌ایدی، اورادا گؤزل قصرلر، بنالار و عظمتلی قالا دیوارلاری وارایدی، بو عظمت قدیم دؤورلردن تاریخچیلرین دقّتینی جلب ائتمیش و اونلاری دقّته لایق سؤزلر یازماغا وادار ائتمیشدیر. هئرودوت "اکباتان" شهرینین قالا دیواری باره‌ده بئله یازمیشدیر:

«آقباتانه (همدان)نین مرکزی قالاسی یئددی واحد مرکزی اولان دیوارلا احاطه اولونموشدور. بو دیوارلارین هر بیریسی اؤزوندن اولکیندن اوجاایدی، همده چئشیدلی رنگلی‌ایدیلر.(آغ، قارا، قیرمیزی، آبی، ساری، قهوئیی) قالا دیوارینین سوتونلاری‌نین (کنگره) باشلاری گوموش و قیزیل رنگینده‌ایدی. شهر اهالیسینین منزیللری بو حصارین خارجینده‌ایدی».[2] آسوری منبعلری‌ده هئرودوتون دئدیکلرینی تأیید ائدیر.

باش کند اولدوغو دؤور همداندا‌کی قصرلر و بنالار منطقه‌ده میثیل‌سیز و اولدوقجا عظمتلی و طنطنه‌لی‌ایدی. میلاددان ایکی یوز ایل اوّل یاشامیش "پولی بی" آدلی بیر آوروپالی تاریخچی اسکندرین چاغداشلارینین تعریفیندن و یا بیر نفر شاهدین یادداشتلاریندان استفاده ائده‌رک ائکباتان قصرلری باره‌ده بئله یازمیشدیر:

«... ائکباتانه شکوه، جلال و گؤزللیک جهتدن وصفه گلمزایدی. او شهرین داخلینده بیر سارای یئرلشیردی کی، چئوره‌سی یئددی ایستاد (بیر کیلومتردن چوخ)ایدی. بنانین بوتون آغاجدان اولان قسمتلری سیدر و یا سرو آغاجیندان‌ایدی. دامین دیرکلری، قاپی باشلاریندا‌کی و دالانلارداکی سوتونلار قیزیل واراقلا اؤرتولموشدو، ساخسیلار خالص گوموشدن‌ایدی... آناهیتا عبادتگاهینین بناسی‌دا بئله‌ایدی».[3]

پولی بی‌نین بو تصویری ماد دؤولتینین ییخیلماسیندان تقریباً اوچ یوز ایل سونرا اؤزوده کوروشون هجومو و اسکندرین غلبه‌سی دؤورو باش وئرمیش دهشتلی تالان و غارتلردن سونراکی ماد سارایلارینین تصویریدیر.

دئمک، همدان سارایینین هله م.ق. اوچ و ایکینجی یوز ایللیکلرده چوخلو خالص قیزیل،

---

۱ ـ ماد تاریخی، ص ۸۹ و ٤٤٨.

۲ ـ ماد تاریخی، ص ۳۷۸ ـ ۳۷۷.

۳ ـ ماد تاریخی، ص ۳۸۰ ـ ۳۷۹.

گوموش صحیفه‌لری و قیمتلی زینت‌لری، اولکی کیمی قالماقداایدی. بورادان‌دا او سارایلارین تیکلدیکلری ایلک ایللرینین عظمت زینت و طنطنه‌سینی حدس ووروب تصوّر ائتمک اولار. باخمایاراق کی، هخامنیش شاهلاری همدانی، معتدل آب و هاواسی اوچون، استراحتگاه ائدیب، اورانین قصرلرینی قسماً تعمیر ائتمیش‌ایدیلر. شبهه‌سیز، کیپاکسار و آستیپاک زامانلاریندا تیکیلمیش سارایلار و بنالار او زامانا قدر ساخلانمیش‌ایدی. دئمک، پولی بی‌نین [م.ق. ۱۲۵ - ۲۱۰] گؤروب، "اتکباتانین گؤزل سارایی" اورانی ایلک قورانلارین بؤیوک ثروتینه شاهدایدی" دئیه، یازدیغی تامامیله دوغرو و واقعیّته اویغون‌ایدی، چونکی نینوانین فتحی سونسوز ثروتی ماد دیاری و همدان شهرینه آخیتمیش‌ایدی، بودا ماد توپلوموندا هم گؤزل سارایلار و قصرلرین تیکیلمه‌سی، هم اجتماعی صینیفلرین یارانماسی، همده ماد حکومتینین تئز سقوطونا سبب اولدو.

ماد حکومتی دؤورو همدان شهرینده تیکیلمیش عظمتلی بنالار، سارایلار، باغلار، باغچالار و سایره هنر و معمارلیق اثرلری باره‌ده آتئن تاریخچیسی، فیلوسوفو و سرکرده‌سی اولموش "قزئنئفون"ون [م.ق. ۳۵۵ - ۴۳۰] یازدیقلارینی‌دا شاهد گؤسترمک اولارکی، شاید هخامنیش شاهی ایکینجی داریوشون اوغلو "کیچیک کوروش"ون خدمتینده اولارکن، همداندا اولموش و اورانین بنالاری سارایلاری و باغ - باغچالارینی گؤرموشدور. قزئنئفون پارس هخامنیش شاهی باره‌ده یازارکن قید ائدیر کی، اونلارین سالدیردیقلاری باغلار مادلاردان آلینما و اقتباس اولماایدی. قزئنئفون یازیر: " هر یئرکی، او (پارس شاهی) گیریر و یا باش چکیر، فیکیر وئریرکی، نئجه دئیرلر، بهشت کیمی باغلار یارانسین." لاکین بو "بهشتلر"ین یارانماسی مادلاردان آلینمیش‌ایدی.[1]

ماد شاهلاری کیپاکسار و آستیاک زامانیندا، شبهه‌سیز، دؤولت اداره‌لری، شاه و عایله‌سی، دربار، دؤولت رهبرلری و باشچیلاری اوچون معیّن درجه‌ده مجلل بنالار و سارایلاردا تیکیلمیشدیر و کیپاکسارین آسوریلره چالدیغی غلبه و اورادان گتیریلن مال - ثروت نتیجه‌سینده ماد باشچیلاری تیکدیردیکلری بنالاری باجاردیقلاری قدر مجلل و طنطنه‌لی ائتمیشلر، لاکین هر حالدا هخامنیش سارایلاری و قصرلری مادلارین بنالاریندان داها آرتیق سوسلو و بزکلی اولموشدور، اونا گؤره کی، هخامنیش شاهلاری، ماد شاهلارینین عکسینه اولاراق، زورلا ایمپئراتورلوغا تابع ائدیلمیش خلقلری میللی حقوقلاردان محروم ائدیب، اونلارا آغیر وئرگی و خراجلار باغلاماقلا افسانه‌وی ثروت و مال دؤولت الده ائتمیش و اونون معیّن حیصه‌سینی سارای و قصرلر تیکدیرمکده گئنیش شکیلده خرجله‌میشلر. بونا گؤره ده ا.م.دیاکونوفون آنجاق کیپاکسارین (هوخشتره) و آستیاکین (ایشتوویقو) اثولرینین اقتصادی دستگاهینی گرک بیرینجی داریوش و خشایارشانین دستگاهندان کیچیک‌راق نظرده توتماق[2] دئمه‌سیله تامامیله راضیلاشماق اولار.

---

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۷۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۰۵.

بونودا علاوه ائتمک لازمدیر کی، الده اولان نادر و محدود مدرک و فاکتلار نشان وئریر کی، هخامیشلرین بنالاریندا کی اوستونلوک داها چوخ سوس، بزک و ظاهری گؤرونوش باخیمندان‌ایدی و معمارلیق صنعتی جهتدن ماد بنالاری و سارایلاری هخامنیشلر دؤورو بنالاریندان گئری قالمازدیلار و اونلارا سرمشق و اؤرنک اولموشدولار. بوکیمی ماد بنالاری و تیکینتیلرینه نمونه و اؤرنک اولاراق کیاکسارین مقبره‌سی گومان ائدیلن "قیز قاپان"داکی مقبره اوزه‌رینده کی بنا ناخیشلاری، هابئله کرمانشاهلا همدان آراسیندا یئرله‌شن "صحنه" یاخین لیغینداکی مقبره‌نین سال‌داشیندا قازیلمیش، ائله‌جه‌ده میاندابین یاخین‌لیغیندا قبیر سال‌داشینا قازیلمیش "فخریک"ده‌کی بنا ناخیشلارینی گؤسترمک اولار. قبیر داشلارینا بئله بنا ناخیشلارینین قازیلماسی داها چوخ ماد اراضیسی، ماننا یئرلری و ماننا ـ ماد حکمرانلاری دؤورو اثرلرینده گؤرونور. فیکریمیزجه بو بنا و طنطنه‌لی ائو ناخیشلاری قبیرلرده باسدیریلانلارین حیاتلاری دؤورو یاشادیقلاری ائولرین، بنا و سارایلارین معمارلیق نقشه‌لری اولموشدور. بو ناخیشلار مادلار دؤورو همدانین طنطنه‌لی بنا و سارایلارینین معمارلیق نمونه‌لریندن کیچیک اؤرنک‌لردیر.

ماد حکومتی دؤورو خصوصیله کیاکسار و آستیاکین حاکمیّتی ایللرینده ائکباتانادا تیکیلمیش بنا، سارای و سالینمیش باغ باغچالاردان و اونلارین معمارلیق، عظمت و گؤزللیگیندن حکایت ائدن تاریخی فاکتلارین بیری ده کیاکسار و یا آستیاکین قیزی "آمیتیدا"نین بابیلده تیکدیردیگی بنالارین تاریخچییلر طرفیندن یازیلمیش وصف و تعریفلریدیر.

کیاکسار نینوانی آلماق عرفه‌سینده بابیل شاهی "نبوپیله‌سر"ایله اتّفاق باغلاییب، اؤز قیزی و یا اوغلو آستیاکین قیزی "آمیتیدا"نی "نبوپیله‌سر"ین اوغلو "نبوکدنصر"ه وئردی. بوباره ده "مادلارین آسوری ایمپئراتورلوغونا قارشی دؤیوشلری" بؤلومونده گئنیش بحث اولموشدور. بئله‌لیکله آسوری ایمپئراتورلوغونو آرادان آپارماق اوچون یارانمیش اتّفاق محکمله‌نیر.

اؤز وطنی و خلقینه اورکدن باغلی اولان ماد سارایی شاهزاده قیزی آمیتیدا بابیلده حیات یولداشی نبوکدنصری همداندا اوشاقلیق و ایلک گنجلیک دؤورو ایچینده یاشامیش اولدوغو سارایلار و بنالار کیمی تیکینتیلر قاییتدیرماغا مجبور ائدیر. بابیل تاریخچیسی "بروس" نبو کدنصرین آمیتیدانین ایستگی‌ایله تیکدیردیگی ائو و یاسارایی تصویر ائده‌رک گؤسته‌ریر کی، (بروسون دئدیکلرینی گؤستردیگیمیز بؤلومده اوخویا بیلرسینیز) نبوکدنصر اؤز حیات یولداشی آمیتیدانین ایستگی و گؤسته‌ریشی‌ایله بابیل شهرینده هاوادان آسیلی بنالار، باغلار و باغچالار تیکدیرمیشدی. هاوادان آسیلی اولان بو معلّق بنالار بیشمیش کرپیچدن تیکیلمیش طاغلارین اوستونده اؤزوده بیر نئجه طبقه‌دن عبارت‌ایدی. بو قاتلارین دؤشه‌مه‌سی و آلتی قورشون و قیرلا اؤرتولموشدو و اونون اوستونه تورپاق تؤکوله‌رک آغاج و باشقا بیتگی و گوللر اکمیش‌ایدیلر بو قاتلارین تکی اونا گؤره قیر و قورشونلا دوزلمیش‌ایدی کی، آغاجلار و بیتگیلری سوواراندا سو طبقه‌نی کرپیچلری و تیکینتی‌نی خاراب ائتمه‌سین. بوتون بو قاتلارین آغاجلاری و گول گوواهی

چرخ‌ایله قویودان چیخان سوایله سوواریلیردی.

بروسون تصویر ائتدیگی بو افسانه‌وی بنا و باغچا کیمی بیر سارای و باغ همداندا آمیتیدانین دوغولوب بویا باشا چاتدیغی بیر بنا، بیر سارای، باغ ـ باغچالی بیر قصر اولموشدور.

ماد حکومتی و شاهلاری زامانی همداندا تیکیلمیش سارایلار، بنالار و مجلل عمارتلر و اونلاردا ایشلنمیش معمارلیق و صنعتی گؤسترمک اوچون بو گؤستردیگیمیز فاکتلار مختلف شخصلر و اثرلر یول‌ایله زمانه‌میزه گلیب چاتمیش او سند و قیسا فاکتلاردان عبارتدیر کی، همدانین او دؤورکو سارای، بنا و عمارتلرینین معمارلیغی باره‌ده یالنیز تصوّر یاراتماق اوچون یاردیم ائدیر.

همدان تکجه دؤولت و سیاست مرکزی دئییل همده او دؤورون ان اهمیّتلی تجارت مرکزلریندن بیری اولموشدور. بؤیوک ماد حکومتی‌نین "تامراکیس" (تبریز)، "رغه" (ری) کیمی اؤنملی و بؤیوک شهرلریله بیرلیکده، همدان او دؤورده منطقه تجارتینین مرکزی و اوره‌گی‌ایدی، شرقدن غربه و شمالدان جنوبا گئدن بوتون تجارت یوللاری همدان‌دان کئچیردی. آسوری شاهلاری اؤز کتیبه‌لرینده همدانین بو اؤزللیگینی همیشه قید ائتمیشلر. فریدون ابراهیمی بو باره‌ده یازمیشدیر: " آسوریلرین یازدیغینا گؤره، او زاماندا میدییا مملکتینین "تارماکیس" (تبریز) و "راهه" (ری) کیمی تجارت مرکزلری وارایدی ائکباتان شهری دونیانین ان بؤیوک تجارت مرکزلریندن بیری اولوب، اساس تجارت یولاری اورادان کئچیب یا اورایا چاتاردی.

بیستوندان کئچه‌رک بابیله یئتیشن غرب یولوایله یوخاریدا دربنددن کئچن یول او زامانین ان اهمیّتلی بؤیوک تجارت یوللاری سایلیردی و بئله‌لیکله ائکباتان دونیانین مشرق و مغربینین اورتاسیندا اهمیتلی تجارت مرکزلریندن بیری حساب ائدیلیر.[1]

ماد مدنیّتی و همدانین عظمتی، سارایلاری، ائولری، قالا لاری و سایره‌سی باره‌ده یوخاریدا دئدیکلریمیز شبهه‌سیز واقعیّتین اولدوقجا کیچیک بیر حیصه‌سیدیر، ماد اراضیسی و همدانین اؤزونده ده‌رین علمی قازینتی ایشلری آپاریلارسا، ماد مدنیّتی‌نین اصیل سیماسی اوزه چیخاجاق و بلله‌نه‌جکدیر کی، ویل دورانتین دئدیگی کیمی، آریالار بو مدنیّت مرکزیندن نه‌لر تالاییب آپارمیش و اؤز آدلارینا یازمیشلار، معلوم اولاجاقدیر کی، بو مدنیّت منطقه‌میز و عموم بشر مدنیّتینه نلر وئرمیش و نلر آلمیشدیر.

شبهه‌سیز یا محو اولموش و یا یئر آلتیندا قالان ماد و همدانین بو زنگین مدنیّتی یالنیز ماد مدنیّتی‌نین م.ق. ۷ و ٦ ـ نجی یوز ایللیکلر مدنیّتی دئییل بلکه اوندان چوخ قاباقلارین مادلارین بابالاری اولموش قوتتی و لوللوبیلرین م.ق. ۲ و ۳ ـ نجو مین ایللیکلرین مدنیّتی‌دیر و مادلار بو مدنیّتین وارثی اولموشلار.

---

۱ ـ فریدون ابراهیمی، ص ٤٧ ـ ٤٦.

آذربایجان و عمومیّتله ایران تورکلرینین بورایا قدر گؤردوگوموز ان قدیم تاریخینه عمومی نظ سالدیقدا، گؤروروک کی، م.ق. ٤ ـ ۳ ـ نجو مین ایللیکلرده بو گونکو ایرانین مرکزی و غربی ایالت و ولایتلرینده مختلف خلقلر یاشاییب، حکومتلر قورموشلارسادا، بوتون او یئرلرده، هند ـ آوروپا دیللی خلقلرین گلمه‌سیندن قاباق اوچ مین ایل سوره‌سینده واحد بیر صنعت، هنر، اینجه‌صنعت و عمومیّتله واحد مدنیّت محیطی و آتمسفئری حکم سورموش و بو گونکو ایرانین آریالاردان قاباقکی تقریباً اوچ مین ایللیک مدنیّتی‌نین اساسی و تملی قویولموش و گئنیش اینکیشاف ائتمیشدیر، سونراکی مدنیّت‌لر ایسه همین بو مدنیّت، هنر و اینجه صنعتی اقتباس، تقلید ائده‌رک و اوندان یارارلاناراق یارانمیشدیر.

ماد تاریخی، مدنیّتی و عمومیّتله بورایا قدرکی تاریخیمیزین سونونداگؤرک بو گونکو ایرانین بو ایلکین، اؤزوده اولدوقجا زنگین، میثیلسیز بو صنعت، هنر و مدنیّتی نئجه اولموش، هانسی خصوصیّتلر، جهتلر، نوعلار و اؤزللیکلره مالک اولموشدور. □ □ □

واحد صنعت و هنر آتمسفئری

هند ـ آوروپایی دیللی ائللر و خلقلرین ایران اراضیسینه گلمه‌سیندن قاباق، م.ق. بیرینجی مین ایللیکدن اؤنجه، بو گونکو ایرانین مرکزی و غربی ایالت و ولایتلری نئچه مین ایل داوام ائتمیش بشریّتین ان یوکسک و ایلکین مدنیّتلرینین بیرینین مرکزی و اوجاغی اولموشدور. بو دؤورلرده گؤستردیگیمیز بو منطقه‌لرده یاشامیش ایلاملار، کاسسیلر، قوتتیلر، لوللوبیلر، هورریلر، گیلزانلار، مانناالار و ماد خلقلری، واحد ائتنیک خصوصییت و کؤکه مالک اولدوقلاریندان، تقریباً عینی دینی تصوّرلره، هنر و اینجه‌صنعت آتمسفئرینه مالک اولموشلار. حتی بیر سیرا قدیم تاریخ متخصصلری‌نین فیکرینجه، بحث اولونان بو دؤورده، گؤستردیگیمیز خلقلرین اکثرینین داخلینده رسمی دؤولت، اداره و تجارت دیلی ایلام دیلی اولموشدور، حتی آکادئمیک "مار" داهادا ایره‌لی گئدرک گؤسته‌ریر کی، ماد دیلی، ائله هامان ایلام دیلی‌ایدی.

قوتتی ـ لوللوبیلر، ائله‌جه ده مانناـ ماد دؤورونده معیّن یازیلی مدرکلرین بو گونه قدر الده ائدیلمه‌مه‌سی بو تاریخ عالیملرینین آزی بو فیکرینی تأیید ائدیرکی، ایلام دیلی بو خلقلر داخلینده رسمی دؤولتی و تجارت دیلی اولموشدور و تجارت سندی ده الده واردیر، بو ایسه گؤستردیگیمیز عصرلرده بو گونکو ایرانین مرکزی و غربینده یاشامیش خلقلر داخلینده واحد هنر و اینجه‌صنعت آتمسفئرینین حکم سورمه‌سینی گؤسته‌رن و اونون یارانماسینا لازم اولان بیر عاملدیر. بو آتمسفئر بو گونکو ایران اراضیسینین ان قدیم و ایلکین مدنیّت و هنر آتمسفئریدیر کی، عینی زاماندا بشریّتین ایلکین مدنیّتلریندن بیری سایلماقدادیر.

بو دین، هنر، اینجه‌صنعت و شاید مفکوره جهتدن‌ده واحد آتمسفئرین عمومی انسیّت و علاقه واسطه‌سینین ایلام دیلی اولدوغو کیمی، ایلام مدنیّتی، هنر و اینجه صنعتی، دینی تصوّرلری و

سایره‌سی ده اونون مرکزینده دایاناراق، آپاریجی رولا مالک اولموشدور، لاکین بونا باخمایاراق، بو عمومی مدنی، دینی و هنر آتمسفئرینین اینکیشافی و چیچکنمه‌سینده گؤستردیگیمیز مختلف ائللر و خلقلرین ده رولو آز اولمامیشدیر، الده اولان تاریخی ماتئریال‌لار بو واقعیّتی آیدین گؤسته‌ریر. ایندی ده بو واحد مدنیّت آتمسفئرینین چئشیدلی جهتلرینی نظردن کئچیرک.

□ □ □

دینی آنلاییشلار

بحث ائتدیگیمیز بو مدنیّت آتمسفئرینین دینی تصوّرلری بین‌النهرین‌ین اککد - سامی خلقلری‌نین دینی تصوّرلریندن تامامیله فرقلنمیشدیر. ایلاملارین ایستر یئرلی شاهلیق سولاله‌لری، ایسترسه‌ده عموم ایلام سولاله‌لری دؤورلرینده تیکیلمیش عبادتگاهلاردا آدینا داها چوخ راست گلدیگیمیز آللاه قادینلا علاقه داردیر، بودا ان قدیم دؤورلردن اسکی تورک ائللرینده قادینا و آنالیغا اولموش احتراملا ایلگیلیدیر. "شوش" عبادتگاهلاریندا "آللاهلارین آناسی"، "هامیدان مواظبت ائدن یوکسک عبادتگاهین خانیمی" کیمی یوکسک آللاه لقبلرینی چوخ گؤروروک. اوّللر ایلام ایالتلرینین هر بیرینین اؤزونه خاص "آنا آللاهلاری" وارایدی، حتی بو آنا آللاهلاری چییلاق قادین شکلینده تصویر اولموشدور. بو مختلف آنا آللاهلار ایلاملار داخلینده تدریجله واحد آنا آللاها چئوریلدی، لوللوبیلر داخلینده‌ده آللاهلارین ان بؤیوگو، قدرتلیسی اولان "نه نه"نی مشاهده ائدیریک کی، "آنوبانی نی"نین لؤوحه‌سینده چیپلاق دئییل، اوزون پالتار گئیمیش بیر قادین صورتینده، آرخاسیندا قدرت رمزی اولان سلاحلار ساخلادیغی حالدا، قدرت و حاکمیّت نشانه‌سی حلقه‌نی ساغ و اسیرلری سول الیله لوللوبی شاهی "آنوبانی نی"یه تقدیم ائدیر.

دئمک، آنا، آللاه رمزی کیمی، ایلام خلقلری داخلینده اولدوغو کیمی، لوللوبی - قوتتی‌لر داخلینده، اونلارین وطنلری و ائللری داخلینده ده اولموش، اؤزوده "نه نه" آدلانمیشدیر، بوایسه بو گونکو ایرانین غرب و مرکزی یئرلرینده نئچه مین ایل حکم سورموش واحد مدنیّت آتمسفئرینین دینی تصوّرلرینین اولدوقجا یاخین‌لیغی و قسماً وحدتینی گؤسته‌ریر. بو دئدیکلریمیزی یوسف مجیدزاده‌ده اؤز سؤزلری‌ایله تصدیق ائتمیشدیر.[1] ایلاملارین "هومبات" آدلی ان یوکسک کیشی آللاهلاری و آنا آللاهین اری و سایره آللاهلاری‌دا اولموشدور کی، شبهه‌سیز، گؤستردیگیمیز منطقه‌نین او بیری خلقلری داخلینده اونلارا معادل آللاهلارا اینام اولموشدور، آنجاق هله‌لیک اونلارین باره‌سینده معلوماتیمیز یوخدور.

ایلام تاریخیندن بیلیریک کی، اونلارین اجتماعی قورولوشو عینی‌ایله قوتتی - لوللوبیلرین اجتماعی قورولوشو کیمی اولموشدور، یعنی هر ایکی توپلوم بیری - بیریله علاقه‌سی ضعیف اولان و یا علاقه‌سی اولمایان کیچیک شاهلیقلار،امیرلیکلردن عبارت اولموشدور. ایلاملارین

---

۱ - ایلاملارین تاریخ و مدنیّتی، ص ۵۱.

"شیلهک این شوشیناک" کیمی قدرتلی شاهلاری اولوب، گوجلو شاهلار سولاله‌لری یاراتدیقدا، اونلار بوتون ایلامی بیرلشدیرمیش، واحد قدرتلی دؤولت یاراتمیش و حتی‌بو قدرتلی شاهلار مختلف کیچیک ائللر و شاهلیقلارین آللاهلارینی‌دا بیر مرکزده، معمولا باش‌کنده توپلاماغا جان آتمیش و بئله‌لیکله دین بیرلیگی‌ایله‌ده سیاسی بیرلیگی گوجلندیرمه‌گه، کیچیک شاه ـ کاهینلری واحد مرکزی بیر شاهلیغا چئویرمه‌گه جان آتمیشدیر. قوتتی ـ لوللوبی ماننا ـ ماد توپلوملاریندا اولدوغو کیمی، ایلام جمعیّتینده‌ده یاخشی و پیس آللاهلار، شیطان و رحمان تصوّرو و اینانملاری‌دا اولموشدور. بوناگؤره‌ده ایلام جمعیّتینده کیچیک شاهلار مرکزی دؤولتده، شاه ـ کاهینلر واحد شاه و واحد دینی مرکزده توپلاندیغی کیمی، قوتتی ـ لوللوبی ماننا ـ مادلار داخلینده‌ده، مرکزی دؤولت و سیاسی بیرلیک یاراناندان سونرا، آستیاک واحد دین، زردوشت دینی یاراتماغا تشبث گؤسترمیشدیر و ماد حکومتی‌نین همین شاه ـ کاهینلر، کیچیک شاهلار و امیرلیکلرین مخالفتی نتیجه‌سینده آرادان گئتدیگی کیمی، ایلام حکومتینین آرادان گئتمه‌سینه ده حاکمیّت اوچون دؤیوشن شاهزاده‌لر و امیرلرین دیدیشمه‌سی سبب اولموشدور. ایلاملار داخلینده ده زردوشتیزمین ایلک روشئیملری، یعنی خیر و شر قوّه‌لرین، خیرخواه و بدخواه قوّه‌لرین اولماسی باره‌ده مجیدزاده یازمیشدیر:

«شبهه سیز ایلاملار پیس طبیعتلی و زیانکار شیطانلار، هابئله خوش طبیعتلی و فایدالی آللاهلارا اینانیرمیشلار. حقیقتده ایلام، بابیل‌لیلرین باخیمیندان، سئحرکارلارین و دئولرین اؤلکه‌سی ایمیش».[1]

بئله‌لیکله ایلام، کاسسی، قوتتی ـ لوللوبی و ماننا ـ ماد محیطلری و توپلوملاریندا، معیّن فرقلرله برابر، اساس اعتباریله واحد دینی تصوّرلر و اینانملار حکم سورموشدور، باشقا سؤزله دئسک، بو گونلو ایرانین غربی و مرکزی اراضیسینده، هند ـ آوروپا دیللی ائللر و خلقلرین گلمه‌سیندن اوّل واحد دینی آتمسفئر حاکم اولموشدور. □ □ □

دیل ـ خط

کاسسی مدنیّتیندن بیلیریک کی، اونلار خیالی وارلیقلارین شکیللرینی چکمکده، آت باشلی، قوش قانادلی، شاهین پنجه‌لی و .... خیالی حیوانلارین شکیللرینی یاراتماقدا ماهرایدیلر. بو هنر خصوصیّتی ایلاملاردان کاسسیلر، هورریلر، قوتتی و لوللوبیلره و حتی مصره بئله یاییلمیش‌ایدی. بئله خیالی شکیللرین یارانماسی ایلاملار داخلینده خطین ایلک مرحله‌سی، بیر نؤوع هیروقلیفین یارانماسینا یول آچیر کی، ایلام خطینین ایلک مرحله‌سی اولموشدور. ایلام خطینین بو ایلک مرحله‌سینین نمونه‌لری بوتون قوتتی ـ لوللوبی اراضیسینده ده الده ائدیلمیشدیر و بیز یئرینده اونون شکلینی وئرمیشیک. دئمک، ایلام خطی لاپ ایلک مرحله‌لریندن بو گونکو ایران اراضیسینین

---

۱ ـ ایلاملارین تاریخی و مدنیّتی، ص ٦١.

مرکزی و بوتون غرب ایالتلری خلقلری داخلینده یاییلمیش‌ایدی و داها سونرالار، کامل ایلام الیفباسی یاراندیقدادا، او، اسکی ایلام الیفباسینین یئرینی توتموشدور، یعنی بوتون بو اراضیده واحد ایلام الیفباسیندان استفاده اولموشدور، بونونلا بیرلیکده بیر داها قید ائدک کی، ایلام دیلی‌ده بو یئرلرین خلقلری داخلینده رسمی دؤولت و تجارت دیلی اولموش و ساده خلق ده آز - چوخ اونو باشا دوشموشدور.

ایلام الیفباسینین ایلک مرحله‌سی تقریباً میلاددان اوچ مین ایل اوّل یارانمیش و همین دؤورلردن همین الیفبادا تجارت سندلری مرکزی مادین کاشانا یاخین "سیلک" تپه‌سیندن الده ائدیلمیشدیر.

دئمک بحث اولونان دؤورلرده ایلام الیفباسی اؤزونون مختلف مرحله‌لرینده بو گونکو ایرانین مرکزی و غربی ایالت و ولایتلرینین رسمی الیفباسی، مدنی آتمسفئرینین عمومی الیفباسی اولموشدور. □ □ □

صنایع

صنایع باخیمیندان داگؤستردیگیمیز بو یئرلرین هامیسیندا عینی صنعتلر یاییلمیش و اونلارین مختلف ساحه‌لرینده هم قادینلار، همده کیشیلر مشغول اولموشلار. بو صنعتلردن مختلف نؤوعلو ساخسی قابلار و کوزه‌لر قاییرماق، فلز اوزه‌رینده ایشله‌مک، توخوجولوق، اکینچی‌لیگین مختلف ساحه‌لری، بالیق توتماق، باغبانلیق، قصابلیق، دولگرلیک، تجارت، حتی یازیچیلیق، کاهینلیک، دفتردارلیق، بنالیق، فعله‌لیک، زرگرلیک، پیشمیش و شیرلی کرپیچ قاییرماق و ... نی گؤسترمک اولار. بوتون بو منطقه‌لردن الده ائدیلمیش اثرلر گؤسته‌ریر کی، اونلارین اوستالاری خالص قیر، مس، قیزیل، مرمر و ساخسی اوزه‌رینده چالیشماق و اونلاردا حیوان باشی مجسّمه‌لری و چئشیدلی ناخیشلار سالماقدا و اونلاری یاراتماقدا ماهرایدیلر. او دؤورلرین قبیرلریندن کشف اولموش بوکیمی شئیلر بو واقعیّتلری آیدین گؤسته‌ریر. مجیدزاده بوباره‌ده یازیر:

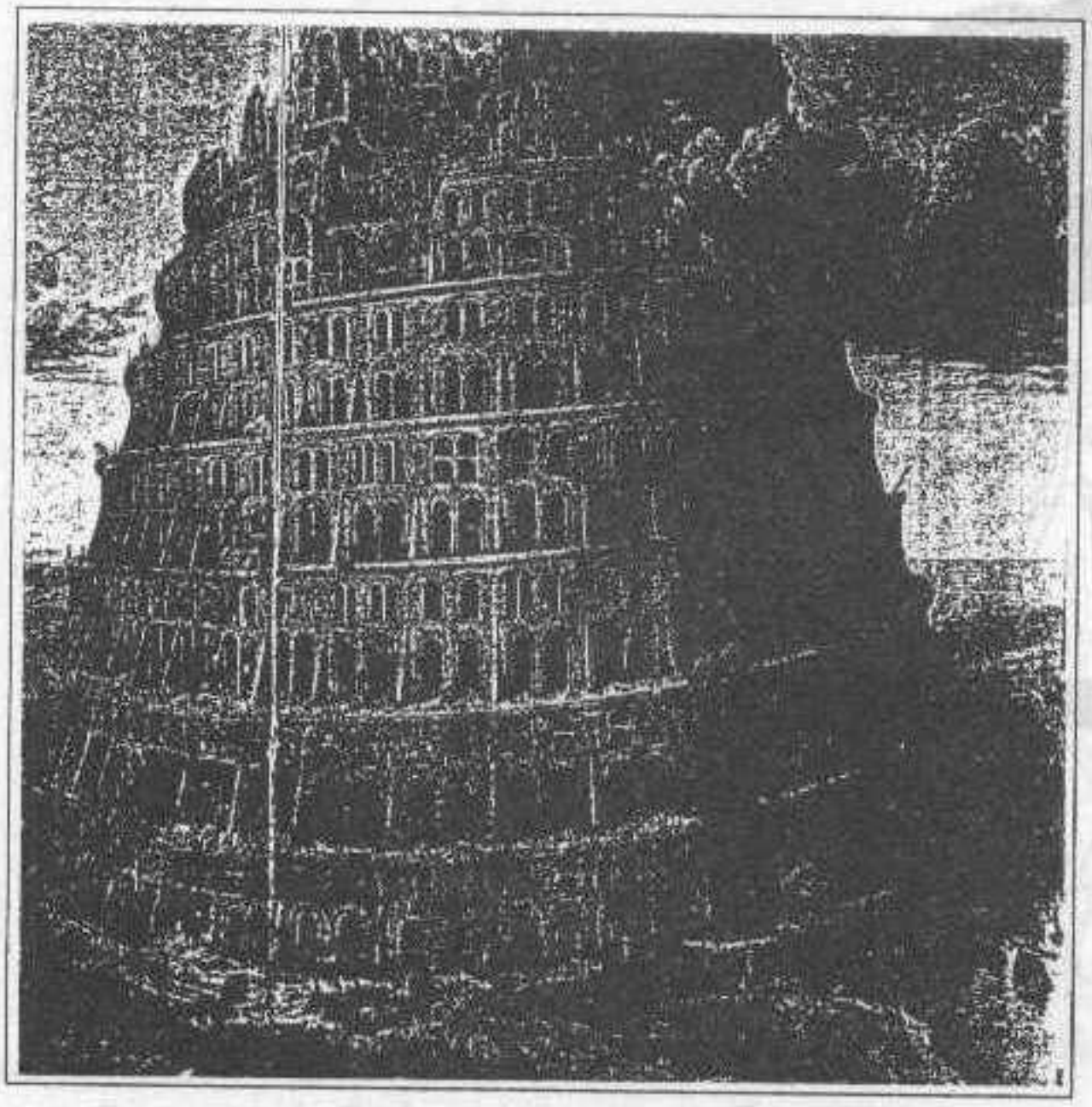

[ش - ۱۶۱] فعله‌لر فرات چایی کناریندا کی بابیل بورجونو قاییرارکن. رسام "برقیل" ین اثری.

«م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوّللرینده ایرانین غرب اراضیسی و خصوصیله شمالغربینده اونا (بو صنعته) چوخ دقّت وئریلمیشدیر».[1]

قالیب دوزلده‌رک ایسته‌نیلن هئیکللری حیات وسایطی و قاب ـ قاجاغی چوخلو مقداردا قاییرماق‌دا هم ایلام همده کاسسیلر و مانّا مادلار داخلینده گئنیش یاییلمیش بیر صنعت نؤوعو اولموشدور. فلزدن قایریلمیش چئشیدلی حیوان باشی شکلینده اولان پیاله‌لر، ایچگی جاملاری، بیلزیک، سینه‌بند، بویونباغی، سیرغا و سایره‌نی هابئله چئشیدلی عادی حیات، ائو، آشپزخانا قاب ـ قاجاغی، یاشاییش وسایطی و گونده‌لیک حیاتا گرک اولان اشیا، آلت و اسبابلاری واحد صنایع آتمسفئرینه مالک اولان منطقه‌ده هم اریدیب تؤکمک هم تؤکولدوکدن سونرا حکاکلیق و قازما اوصولوایله بزه‌مک همده آرخادان و یا داخلیدن تاپدایاراق قابارديب گؤزل‌لشدیرمک و ایسته‌نیلن حیوان باشی و یا هر هانسی شکله سالماق صنعتی چوخ گئنیش یاییلان، صنعتکارلار طرفیندن گئنیش استفاده اولونان صنعتلردن اولموشدور. بیز یئرینده گؤسترمیشیک کی، بو اوصول‌ایله قایریلمیش قیزیل پیاله‌لرین هنر و صنعتکارلیغی بو گون اینجه صنعت عالمی و متخصصلرینی حئیران ائتمکده‌دیر. او زامانلار بو صنعت اؤزونون مختلف چئشیدلری و نؤوعلاری‌ایله هم بو گونکو مرکزی همده غربی ایرانین هر یئرینده ائله‌جه‌ده بوگونکو رودبارین مارلیک تپه و خزر ساحل‌لرینده یاشامیش ائللر داخلینده یاییلمیشدیر. □ □ □

[ش ـ ۱۶۲] یاشیل رنگده اولان داشدان بیلؤو، اونون قیزیلدان اولان پیشیک باشینا اوخشار سایی.
شوش ارکیندن، م.ق. || مین ایللیگین سونلاری، لوور موزه‌سی.

---

۱ ـ ایلاملارین تاریخی و مدنیّتی، ص ٦٨.

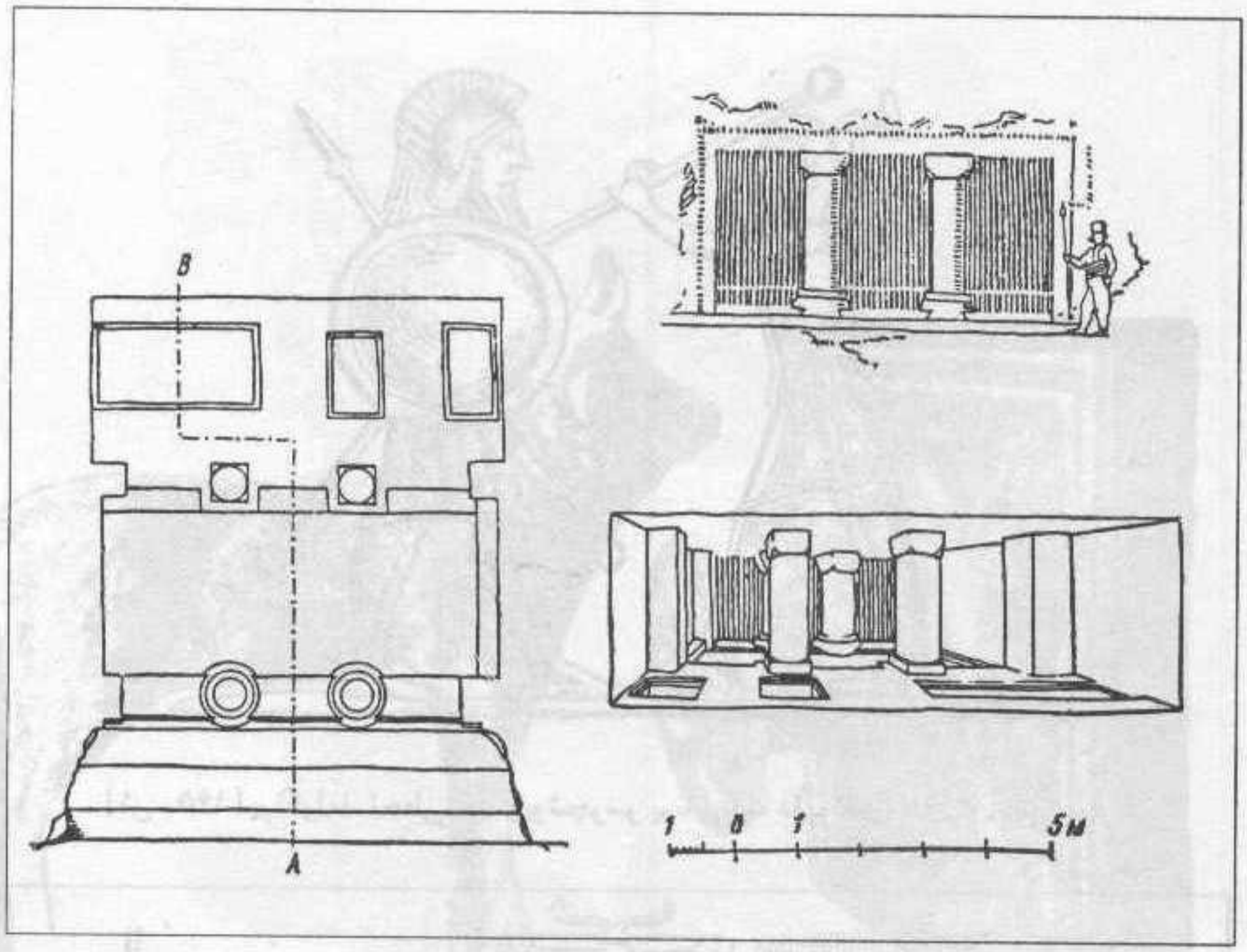

[ش ـ ۱۶۳] "فخریک" ده سال‌داشدا مقبره، (میباندابا یاخین).

[ش ـ ۱۶۴] ماد گئییمینده اولان دؤیوشچو یونانلی عسگرینی مغلوب اندیر، م.ق. ۴ ـ ۵ ـ نجی عصرلر.

[ش ـ ۱۶۵] یونگول اسلحه‌لی ماد دؤیوشچوسو یونانلی‌ایله دؤیوشور، م.ق. ۵ ـ نجی عصر.

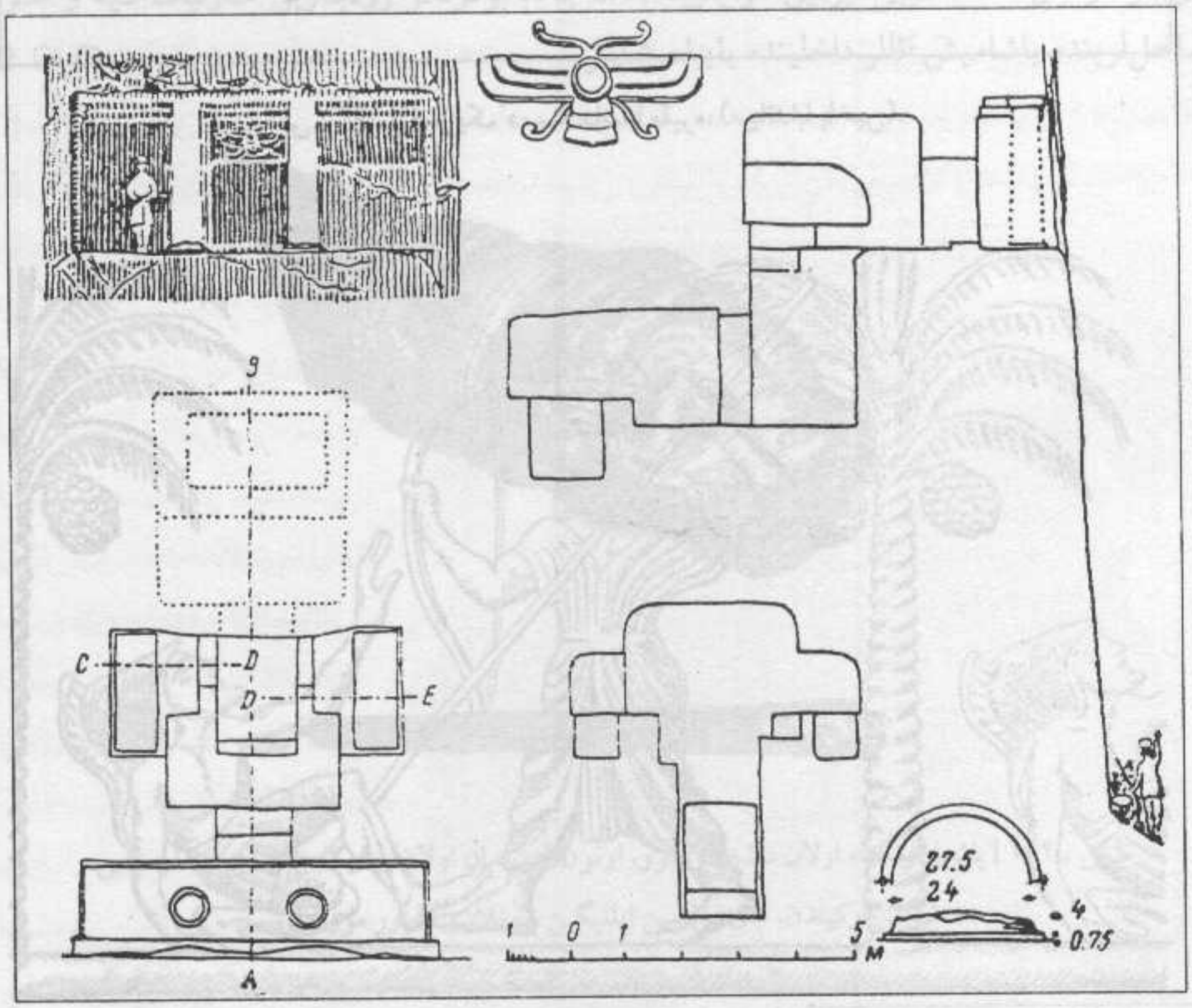

[ش ـ ۱۶۶] "صحنه"نین یاخینلیغیندا سال‌داشدا قازیلمیش مقبره، (کرمانشاهلا همدان آراسیندا).

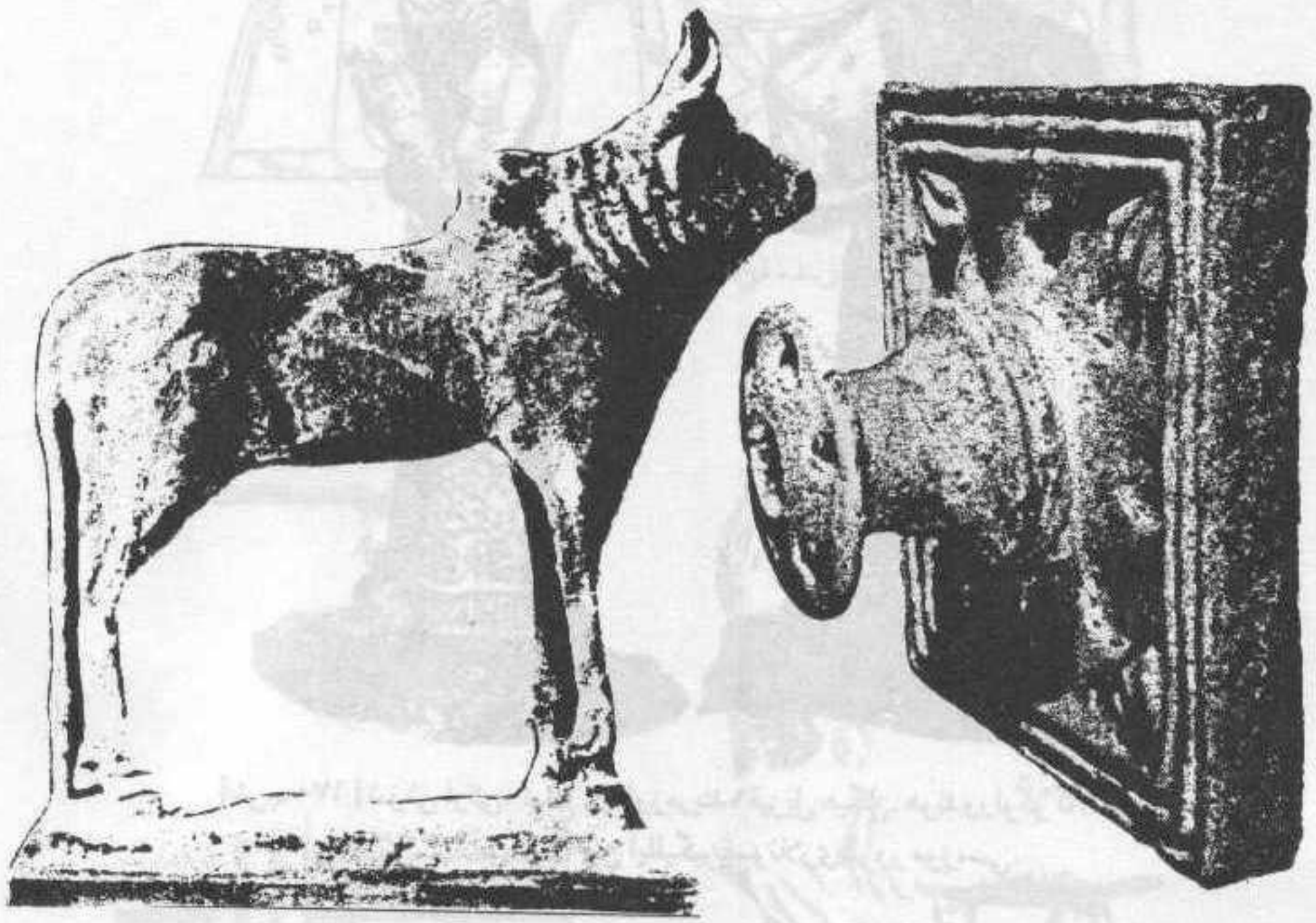

[ش ـ ۱۶۷] چوغازنبیلدن شیرلی ـ دسته‌لی بیشمیش کرپیچ.م.ق. ۱۳ ـ نجو عصر. هر طرفی ۳۷ س.م. قالینلیغی ۱۹/۴ س.م.

[ش ـ ۱۶۸] چوغازنبیل پیلله کانلارینداں گؤزتچی کؤهنلی اؤکوز.

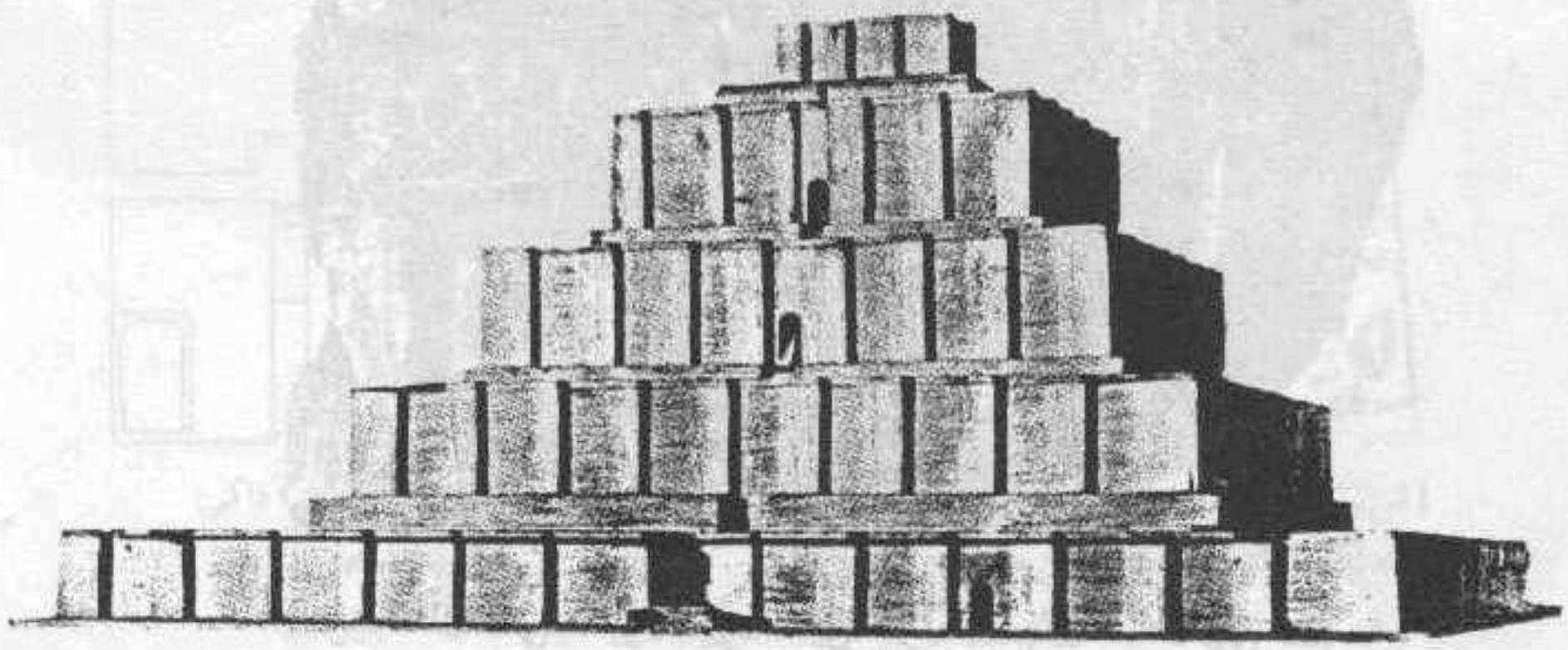

[ش ـ ۱۶۹] چوغازنبیل زیقوراتینین ماکتی، لوور موزه‌سی.

[ش ـ ۱۷۰] شوش ارکی. تونج پایا اوزه‌رینده قیزیل هیکل. هوندورلوگو ۷/۵ س.م.
اثنی ۲/۴ س.م. ‖ مین ایللیگین سونلاری. لوور موزه‌سی.

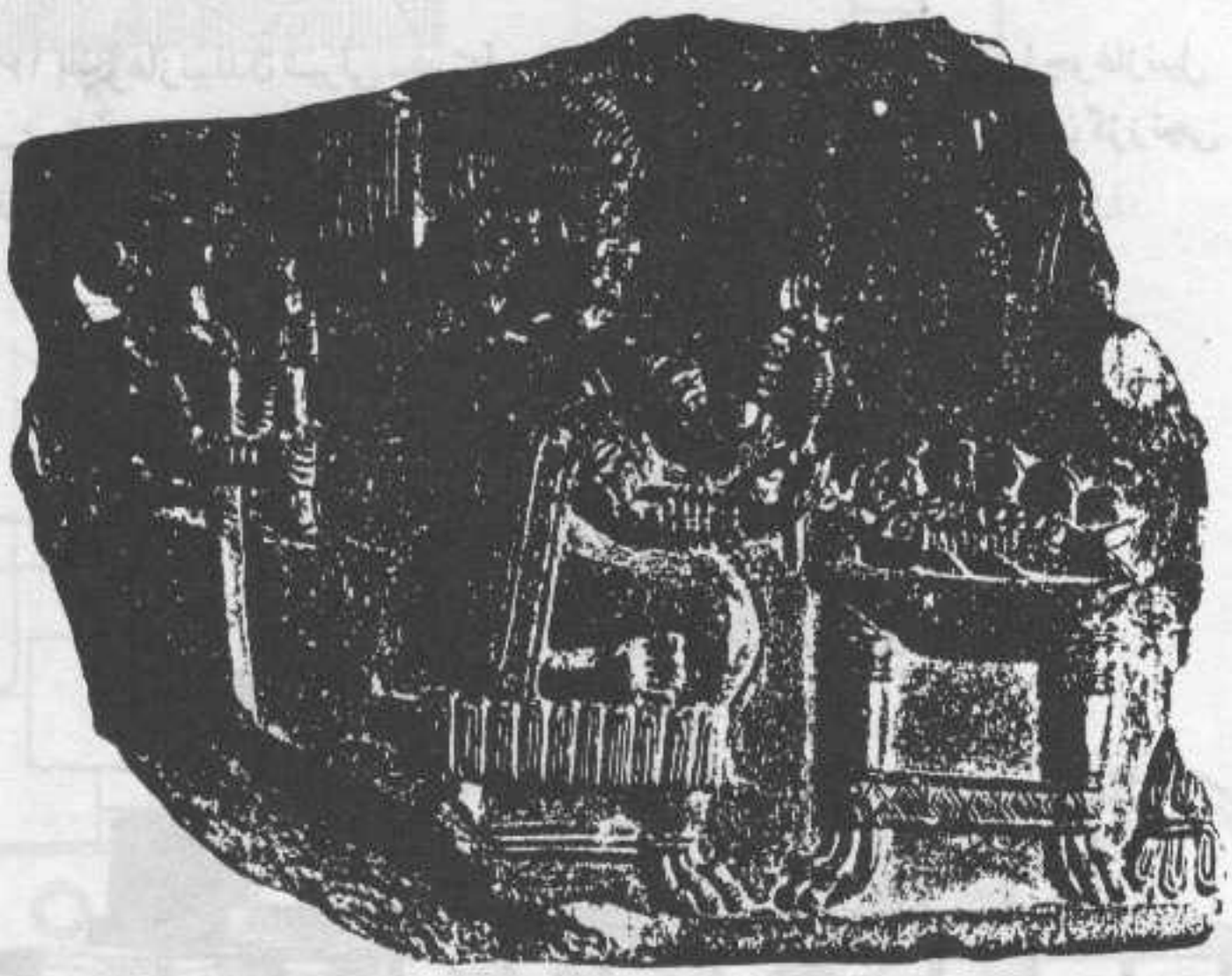

[ش ـ ۱۷۱] تتشی‌ایله یون اه‌ییرن قادین، شوشدان، م.ق. ۸ ـ ۷ ـ نجی عصر.
هوندورلوگو ۹/۳ س.م. اثنی ۱۳ س.م. طبیعی قیردان، لوور.

[ش ـ ۱۷۲] پیاله اوزه‌رینده قوناقلیق مجلسی، لندن و روم موزه‌سی.

[ش ـ ۱۷۳] چوغازنبیلین "پی‌نی‌کیر" عبادتگاهندان کیچیک قادین هئیکلی، م.ق. ۱۳ ـ نجو عصر. هوندورلوگو ۱۰/۱ س.م. لوور موزه‌سی.

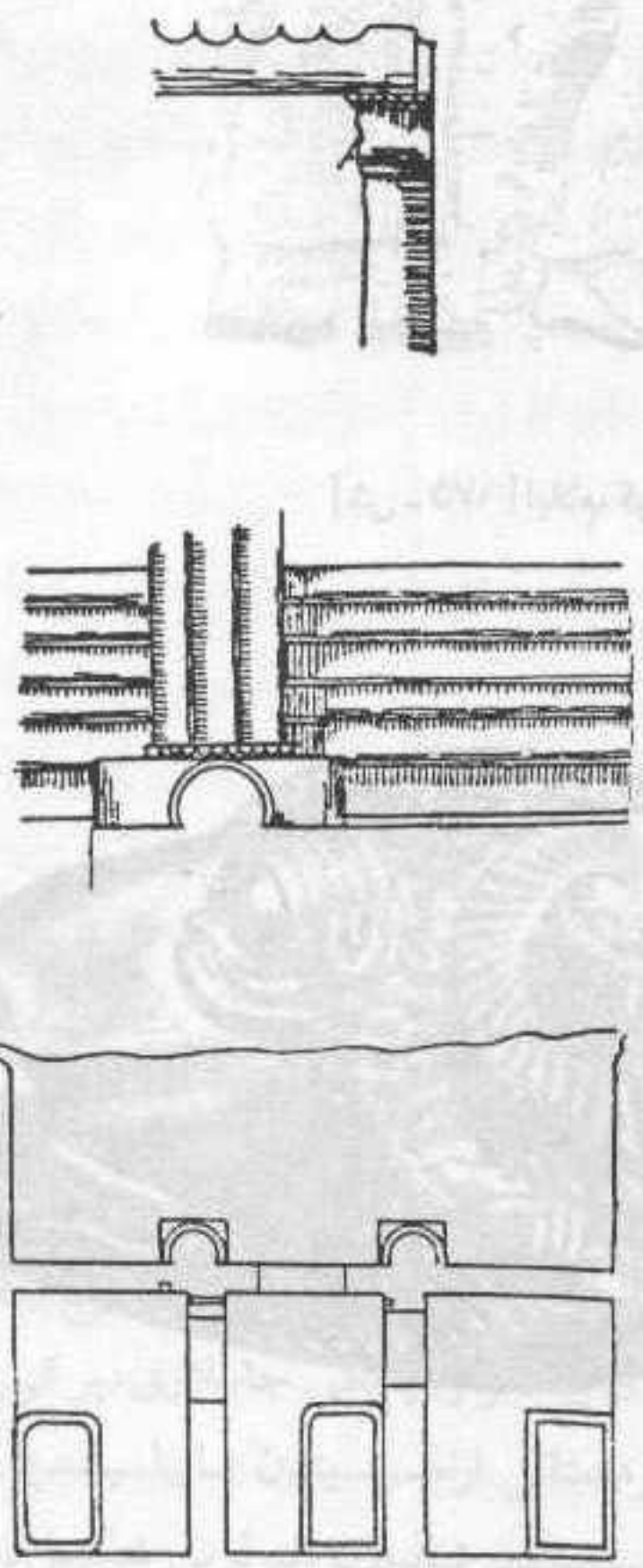

[ش ـ ۱۷۴] "قیز قاپان" داکی سال‌داشدا مقبره. گمان اتدیلیر کی، "کیپاکساین" مقبره‌سیدیر.

[ش ـ ۱۷۵] ایلام، کول‌فره منطقه‌سی، چالقیچی‌لار دسته‌سی.

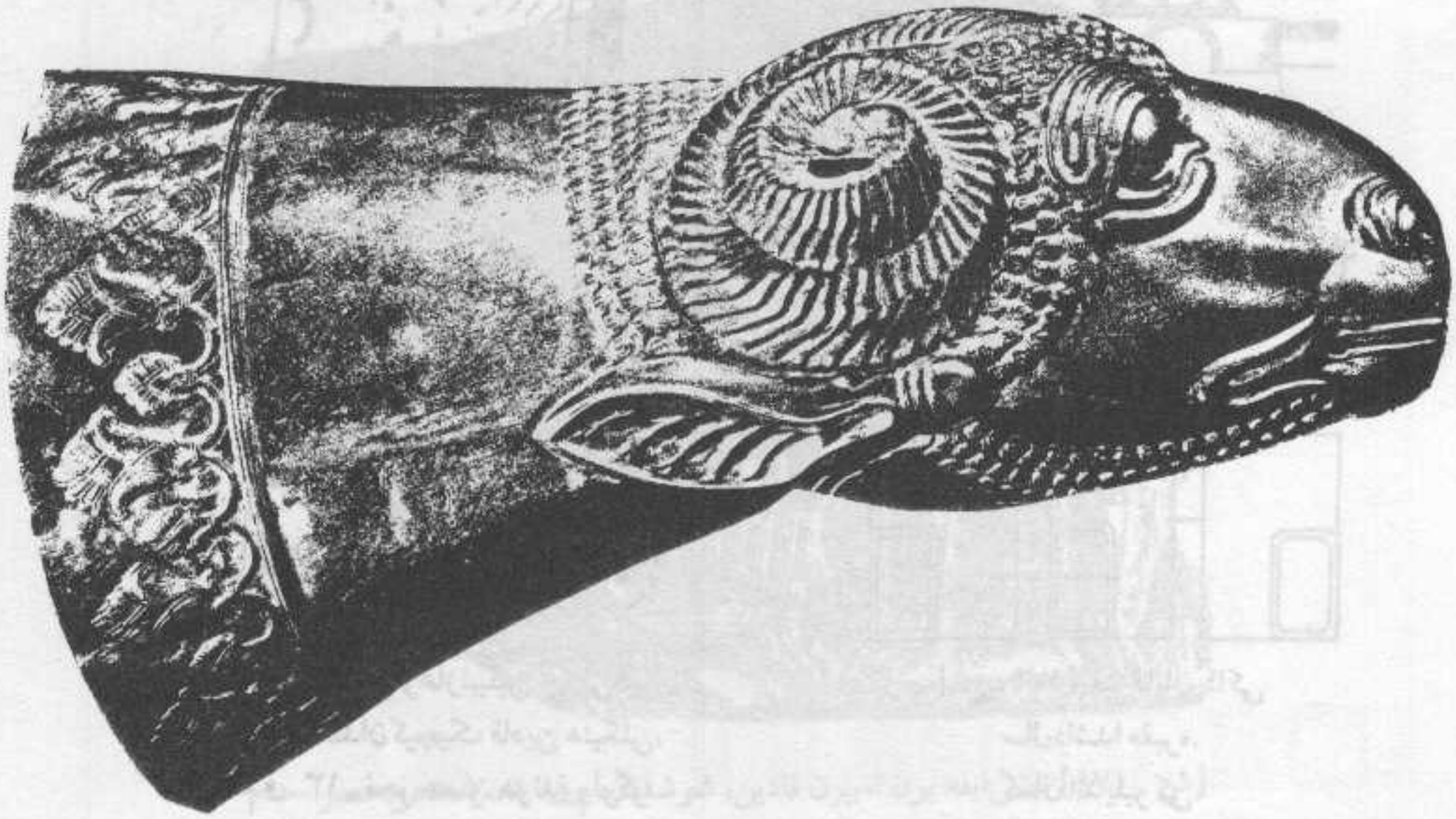

[ش ـ ۱۷۶] قیزیل قدح، قافلانتی، تهران، "رضا عباسی" موزه‌سی، م.ق. ۷ ـ ۸ ـ نجی عصر.

هنر و اینجه صنعت

ایلام اراضیسیندن، شهرلری و عبادتگاهلاریندان ائله‌جه‌ده قوتتی ـ لوللوبی ماننا ـ ماد و کاسسیلر اراضیسیندن تاپیلمیش استوانه شکلینده مؤهورلر و چئشیدلی فلزدن قایریلمیش شئیلرین هامیسی واحد بیر هنر، اینجه صنعت و واحد صنعتکارلیق آتمسفئرینین مختلف دؤورلرینین محصولودور بو واقعیّتی اولدوقجا آیدین و آشکار شکیلده نمایش ائتدیرن اثرلر قویون، قوچ و قوزو باشی شکلینده و چوخ احتمال ایچریدن دؤیوله‌رک قایریلان پیاله‌لر و ایچگی جاملاری‌دیرکی، هم ایلام اراضیسیندن، هم ماننا، هم مرکزی ماد و ایران کردستانی اراضیسیندن تاپیلمیشدیر. بو جاملاردان بیز قافلانتی و حسنلی‌دن ائله‌جه‌ده ایلام اراضیسیندن تاپیلان اثرلرین شکیل‌لرینی یئرینده وئرمیشیک بورادا زئوه، کردستان و ساققیزدان تاپیلمیش جاملارین شکیل‌لرینی وئریر و اونلارین هنر وحدتی و یاخینلیغی جهتدن مقایسه‌سینی اوخوجولارین عهده‌سینه قویوروق. مجسّمه قاییرماق صنعتی‌ده همین دؤورلرده همین واحد هنر محیطی و آتمسفئرینده یعنی بوگونکو

ایرانین مرکزی و غربی ایالتلرینده تقریباً عینی هنر و صنعت سوییه‌سینده گئنیش یاییلمیشدی. بو مجسّمه‌لر معمولاً پالچیقدان قایریلیب، رنگ‌له‌نیردی. مجیدزاده بو باره ده یازمیشدیر:

«عمومیّتله بو زامان پالچیقدان مجسّمه قاییریب، رنگله‌مک یاخین شرقین باشا ـ باشیندا معمول‌ایدی. مثلا بین‌النهرینین جنوبوندا کاسسیلرین باش‌کندی "عقرقوق" تپه قازینتی ایشلریندن تاپیلمیش بیر کیشییه مخصوص اولان یالنیز بیر باش مجسّمه‌سی الده ائدیلمیشدیر کی، ایلام باش مجسّمه‌لری کیمی رنگ‌لنمیشدیر».[1]

مئتال اوزه‌رینده چئشیدلی یول، مئتود و اوصوللارلا ایشله‌مک، اونو مختلف حاللارا سالماق، اوندان چئشیدلی حیات و یاشاییش وسایطی، قاب ـ قاجاق، زینت و بزک شئیلری، شاهلار، اعیان ـ اشرافلار و عایله‌لری اوچون قیزیل و گوموشدن مختلف صنعتلر واسطه‌سیله قیمتلی و گؤزل شئیلر قاییرماق بحث ائتدیگیمیز م.ق. ایکینجی مین ایللیگین ایکینجی یاریسی و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده بوتون بو واحد هنر و صنعت آتمسفئرینه مالک اولموش منطقه‌لرده یاییلمیش و صنعتین مختلف ساحه‌لرینده متخصصلر، اوستالار، حتی رشته‌لر و تخصصلر و معیّن ایشلر اوچون دزگاهلار میدانا گلمیشدی و بو وضعیّت گؤستردیگیمیز منطقه‌نین هر یئرینده یاییلمیش‌ایدی. بو باره‌ده شمالی آذربایجان حاقدا یازان ش.ح.صادق‌زاده قید ائتمیشدیر:

"بو دؤورده مس‌ایله قالایین قاریشیغیندان ـ تونجدان استفاده ائدیلیردی. چونکی مسه نسبت تونج داها محکم اولوب، آشاغی حرارتده اریییردی. مئتال، داش و مینئرال اشیالارین حاضرلانماسی تئکنیکی تکمیل‌لشیردی، ساخسی اشیالارین استحصالیندا یئنی تئکنیکی اوصول ـ دزگاه تطبیق ائدیلیردی ...

بزکلرین فورم و حاضرلانما تئکنیکیندن آیدین اولور کی، همین دؤورده صنعتکارلیق چوخ سرعتله اینکیشاف ائتمیش، اونون بعضی ساحه‌لرینده اختصاصلی صنعتکارلار یئتیشمیشدیر. بو، اساساً مئتال ایشله‌مه ساحه‌سینده اؤزونو گؤسته‌ریر.[2]

همین بو منطقه‌نین مختلف یئرلری او جمله‌دن بو گونکو شمالی آذربایجاندا بزک شئیلری، خصوصیله قادینلارین زینت وسایطینی قاییرماقدا اوّللر سورمه‌دن‌ده استفاده اولموشدور. ش.ح.صادق‌زاده بوباره‌ده بئله یازمیشدیر:

«بزک شئیلرینین حاضرلانماسیندا سورمه‌دن، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوّللرینده ایسه ده‌میردن استفاده ائدیلمیشدیر. اونلار (اوستالار. م.) تونجدان امک آلتلری، سلاح، بزک شئیلری و قابلار حاضرلامیشلار».[3]

□ □ □

---

۱ ـ ایلاملارین تاریخی و مدنیّتی، ص ۷۶.

۲ ـ ش. ج. صادق‌زاده، قدیم آذربایجان بزکلری، ص ۳.

۳ ـ یئنه اورادا.

معمارلیق

بو هنر و اینجه صنعتین معیّن حیصه‌سی معمارلیق اولموشدور. چاغداش ایرانین ایلک مدنیّت اوجاغی اولموش بو گونکو غرب و مرکزی قسمتلرینده، یعنی ایلام، همدان، ایزیرتو، اولخو و سایره یئرلرده اولموش معمارلیق اثرلرینی گؤسترمک اوچون ایلامین مرکزی شهری اولموش، "کارون" چایی ساحلینده یئرلشمیش "شوش"، اوندان ۱۵ کیلومتر جنوبدا یئرلشمیش "هفت تپه" شهری و اوندان‌دا بیر قدر جنوبدا کارونون کناریندا یئرلشمیش "چوغازنبیل" شهرلرینده تیکیلمیش و سومئر دیلینده "زیقورات" و ایلامجا "زه‌قره‌تو" آدلانمیش بنالارین معمارلیقلارینی گؤسترمک کفایتدیر. بو بنالارین عینی شکلینده بابیلده اولموش و تاریخین آتاسی هئرودوتون م.ق. ٤٦٠ ـ نجی ایلده بابیله سفری زامانی شرح ائتدیگی بنانین تصویرینی وئرمکله ایلام بنالارینین معمارلیغی باره‌ده قسماً تصوّر الده ائتمک اولار. هئرودوت بابیلین زیقوراتینی بئله تصویر ائتمیشدیر: "... او بیر بورجدورکی، اونون اوستونده باشقا بیر بورج، یئنه‌ده اونون اوستونده باشقا بیر بورج یئرلشیر و بو ترتیبله اونلارین سایی سگگیزه چاتیر. بو طبقه‌لره چیخماق بیر پیلله‌کان واسطه‌سیله ممکن‌دورکی، ایلان کیمی بورجون اطرافینی احاطه ائتمیشدیر. بو بورجون ان یوخاری سککیسینده بؤیوک عبادتگاه یئرلشیر. بو عبادتگاهین داخلینده بؤیوک بیر تخت و اونون یانیندا قیزیلدان بیر میز قویولموشدور. گئجه وقتی آللاه طرفیندن سئچیلمیش بیر قادیندان باشقا او تختده هئچ کیم یاتماز.(ایلاملارین تاریخی و مدنیّتی ص. ۷۹)

وئردیگیمیز شکیللردن گؤروندوگو کیمی، ایلام شهرلرینده اولموش بو بنا ـ عبادتگاه دؤرد بوجاق شکلینده اولموش، اؤزونون‌ده دؤرد بیر یانی پیلله‌کان‌ایمیش. بو بنانین پیلله‌کانلاری بو گونکو سامیرا شهرینین ۷ و ۵ مرتبه‌لی گیرده "ملوییه"لرینی خاطرلادیر، آنجاق ملوییه‌لرین یالنیز باشیندا اوتاق وار، پیلله‌کانلارینین‌دا اوستو آچیقدیر. "چوغازنبیل"ین پیلله‌کانلاری اوستو اؤرتولو و معیّن فاصله‌لرده اوستو آچیق‌ایدی و یولون ایکی طرفینده مختلف حیوان هیکل‌لری قویولموشدو، او جمله‌ده کؤهنلی اؤکوز شکلی کی، شکیلده گؤرورسونوز. بو عبادتگاهین معیّن قسمتلری شیرلی و دسته‌سی اولان پیشمیش کرپیچلرله بزنمیش‌ایدی. بو کرپیچلره بنزر شیرلی کرپیچلر آذربایجانین حسنلی تپه‌سیندن‌ده الده ائدیلمیشدیر.

گؤستردیگیمیز بو معمارلیق نمونه‌سی عمومیّتله ایلام شهرلرینین بنالاری و او زامانکی قوتتی، لوللوبی، کاسسی، مانّا و ماد شهرلری بنالارینین معمارلیغی اوچون بیر نمونه و اؤرنکدیر. ائکباتان شهریندن دانیشارکن باشقا معمارلیق نمونه‌لرینی‌ده گؤرموشوک.

بین‌النهرین‌ده سومئرلرین حاکمیّت ائدیب، مدنیّت یاراتدیغی اراضینین بصره‌یه یاخین قسمتلرینده "تل المقبر" (قبر تپه‌سی) آدلی بیر تپه اولموشدورکی، هله ١٨٥٤ ـ نجو ایلدن انگلستانین خارجی ایشلر ناظرلیگی و بریتانیا موزه‌سینین نظر دقّتینی اؤزونه چکمیشدیر. همین

ایلده انگلستانین خارجی ایشلر ناظیرلیگی بصره‌ده‌کی کونسولو "ای.جی.تایلور"ا، بریتانیا موزه‌سی طرفیندن مأموریّت وئریر کی، تل‌المقبری قازیب، تحقیقات ائتسین. تایلور بو ایشی ائدیر، لاکین ده‌رین گئتمه‌ییر و آز شئیلر الده ائدیب، بریتانیا موزه‌سینه گؤنده‌ریر و قازینتی ایشلری ناقص قالیر. بیرینجی دونیا محاربه‌سی ایللرینده بیر انگلیس افسری بو منطقه‌یه گلیب، همین قبر تپه‌سینین تاریخی‌لیگی باره‌ده بریتانیا موزه‌سینه راپورت گؤنده‌ریر. موزه‌نین دقّتی تازادان قبر تپه‌سینه یؤنه‌لیر و تایلورون گؤندردیگی اشیالار و لؤوحه‌لره دقّت آرتیر. بو دفعه بریتانیا موزه‌سی و پئنسیلوانیا دارالفنونو بیرلیکده "تل‌المقبر"ه بیر هیأت گؤنده‌ریر کی، اونو "سئر لئونارد ویلی" رهبرلیک ائدیر." س.ل.ویلی" بورادا جدّی قازینتی ایشلری آپاریر و نتیجه‌ده م.ق. ۲۱۰۰ ـ نجو ایللره عاید اولان بؤیوک سومئر "زیقورات"ی میدانا چیخیر. بو زیقوراتی سومئرلر آی آللاهی اولموش نانایا تیکمیشدیلر. (سومئر، کاسسی، قوتتی، لوللوبی خلقلرینده بو آنا آللاهین آدی نانا = نه‌نه اولموشدور. فیکریمیزجه "برج بابل" مقاله‌سینی یازان آقای فتحی "نوجوان" مجله‌سینین ۱۳۷۲ ـ نجی ایل اسفند آیی سایینداچاپ ائتدیردیگی مقاله‌سینده نانار یازدیقدا یانیلمیشدیر.)

سومئرلر آی آللاهی "نانا"دان علاوه "گؤیلر"، "سولار" و "هاوا" آللاهلاری اوچون‌ده مختلف یئرلرده زیقوراتلار تیکمیش‌ایدیلر. سومئرلرین دینی آنلاییشینا گؤره، بو آللاهلار عینی‌ایله اینسان کیمی یئیر، ایچر، گئیر ... ایدیلر. بونا گؤره‌ده زیقوراتلاری چوخ بؤیوک طنطنه‌لی تیکر و اورانی هر جور حیات وسایطی‌ایله تأمین ائدردیلر.

بو زیقوراتلار و عمومیّتله سومئر بنالاری و بابیل بورجو باره‌ده تصوّر یاراتماق مقصدی‌ایله رسام "بروقئل"ین فرات چایی کناریندا اولموش بابیل بورجونا چکدیگی شکیلی وئریریک. شبهه‌سیز رسام بروقئل بو شکلی علمی قازینتی ایشلریندن الده ائدیلمیش نتیجه‌لر اساسیندا جیزمیشیدیر.

سومئرلرین اؤز مقدس دینی عبادتگاه اولموش "زیقورات"لارینی اوجا و قات ـ قات تیکمه‌لری، اونلارین دینی عقیده‌لری‌ایله ایلگیلی‌ایدی. اونلارین فیکرینجه زیقوراتلار قات ـ قات اوجا تیکیلیردی کی، روحلاری او قاتلارلا یئردن گؤیه گئده بیلسین.

قید ائتمه‌یی لازم بیلیریک کی، سومئرلرده اولموش همین بو روحون گؤیه گئتمه‌سی فیکری آمریکانین قیرمیزی ده‌ریلی‌لریندن "مایا" قبیله‌سینده‌ده اولموشدور و بونا گؤره اونلاردا اؤز مقدس شهرلری اولموش "یوکاتان"دا گؤیه امکان قدر یاخین اولماق اوچون اوجا بورجلار تیکر ایمیشلر.

□ □ □

هیکل تراشلیق

ایلام مدنیّتینده مجسّمه قاییرماق، اؤزوده اولدوقجا طبیعی و گؤزل شکیلده یونماق چوخ اینکیشاف ائتمیش‌ایدی. بیز یئرینده "شوشون ارکیندن" تاپیلمیش ملکه "ناپیر آسو Napir - asu"نون هئیکلینین شکلینی وئرمیشیک. بورادا "چوغا زنبیلدن" الده ائدیلمیش بیر قادین مجسّمه‌سینین شکلینی وئریریک کی، چینی‌یه بنزر ساخسیدان قایریلمیش کیچیک مجسّمه‌ده اولان قادین بدنی عضولرینین تناسبو، اینجه‌لیک، ملاحت و گؤزل‌لیگی بو گون بئله صنعتکارلارین دقّتینی جلب ائدیر. بو مجسّمه‌ده قادین هئیکلی اولاراق، هئچ بیر آرتیق‌لیق و اینجه‌لیگی پوزان حالت یوخدور. بو هئیکلین پالتارلاریندا اولان پیلک‌لره بنزر فلزی پیلکلر بو گون‌ده ایرانین غربینده یاشایانلارین قادین پالتارلاریندا، او جمله‌دن آذربایجاندا گلینلرین پالتارلاریندا نظری جلب ائتمه‌ده‌دیر.

"ناپیرآسونون" هئیکلی تونجدان‌دیر. تونج، قیزیل و آغ قیزیلدان اینسان هئیکللری دوزلتمک هم ایلاملار، همده کاسسیلر، قوتتی - لوللوبیلر و مانّا - مادلار داخلینده گئنیش یاییلمیش صنعتلردن‌ایدی.

گؤردوگونوز بو کیچیک قیزیل هئیکللرده اینسان قیافه‌لرینده‌کی طبیعی‌لیک، حرکتلرینده‌کی عادیلیک دقّته لایقدیر. قیزیل هئیکللر مفرغ پارچاسی اوستونده محکم‌لندیریلمیشلر.

زئوه خزینه‌سیندن الده ائدیلمیش ۲۰ سانتیمتر اوجالیغیندا اولان، فیل دیشیندن یونولاراق قاییریلمیش، هیکل (آمریکانین "هنرسن سیناتی" موزه‌سینده ساخلانیلیر) اینجه‌لیک، ظرافت، طبیعی‌لیک، گؤزل‌لیک جهتدن شاهکار حساب اولاراق، یالنیز یوخاریدا گؤستردیگیمیز ایلام قیزیل مجسّمه‌لریله مقایسه ائدیله بیلر. بو مجسّمه‌لر بیر داها م.ق. ۲ - ۳ - ٤ - نجو مین ایللیکلرده بو گونکو ایرانین مرکزی و غربینده هنر، اینجه‌صنعت، او جمله‌دن مجسّمه قاییرماق صنعتینده حاکم اولموش واحد بیر محیط، جوّ و آتمسفئری آیدین نمایش ائتدیریرلر، یعنی بونلاری یارادان اللر و صنعتکارلار شبهه‌سیز بیری - بیرینین هنری، ایشی، صنعتی، ایش طرزی و اونون بوتون خصوصیّتلری و ایش آلتلری وسایطی‌ایله تانیش‌ایدیلر و شایدده اونلارین آراسیندا هنر اینجه‌لیگی و ظرافتی جهتدن یاریشلار و مسابقه‌لر اولموشدور.

داش لؤوحه‌لر اوزه‌رینده اینسان شکیللری قازماق‌دا ایلام، هوررى، کاسسی، قوتتی و لوللوبی خلقلری داخلینده گئنیش یاییلمیش و اینکیشاف ائتمش هنر و اینجه‌صنعت نمونه‌لریندن اولموشدور. بو جهتدن "هوررى - میتاننی" صنعتی ایلام صنعتینه یول گؤسترمیشدیر.[1]

بوتون بو صنعت نمونه‌لری، خصوصیله تونجدان قایریلمیش حیوان هئیکللری و اونلارداکی اینجه‌لیک و ظریف‌لیک ائله بیر خصوصیّتدیر کی، او دؤورون بوتون مانّا - ماد، کاسسی، ایلام اثرلرینده، او جمله‌دن زئوه، حسنلی، مرکزی ماددان "مارلیک (قیزیل اؤزن منطقه‌سی) و سایره

---

۱ - ایلاملارین تاریخ و مدنیّتی، ص ۸۷.

یئرلردن کشف اولموش اثرلرده نظر دقّتی جلب ائدیر، یعنی هامیسی واحد بیر صنعت آتمسفئری... میدانا گلمیش اثرلردیر.

چینی‌یه اوخشار ساخسی قاب قاییرماق صنعتی گؤستردیگیمیز همین منطقه‌نین باشا ـ باشیندا یاییلمیش بیر صنعت اولموشدور. بو صنعته عاید اولان خصوصیّتلر بوتون منطقه‌ده اوستالارین دقّتین اؤزونه جلب ائتمیش‌ایدی. ی.مجیدزاده بو باره‌ده یازمیشدیر:

«بو سئچیلن خصوصیت، گؤروندوگو کیمی، منطقه‌نین بوتون هنرمندلری طرفیندن قبول اولدو و ایرانین باشا ـ باش غربی، شمالغربی و جنوبغربینده، یعنی خوزستاندا، لرستاندا و زئوه، حسنلی و مارلیک کیمی یئرلرده اونو تقلید ائتدیلر».[1]

"پی‌نی‌کیر" عبادتگاهین تاپیلمیش و لوور موزه‌سینده ساخلانیلان کیچیک قادین مجسّمه‌سینین (شکلینی وئرمیشیک) پالتاریندا اولان پیلکلر باره‌ده قیسا اشاره ائده‌رک دئدیک کی، مئتال و سایره‌دن قایریلمیش زینت وسایطیندن اولان پیلکلردن بوگون بئله بوتون آذربایجاندا استفاده اولونور. بو دئدیکلریمیزه بونودا علاوه ائتمه‌گی لازم حساب ائدیریک کی، بزک و زینت وسیله‌سی نه تکجه بوگون بوتون آذربایجاندا استفاده اولونور، بلکه کئچمیش دؤورلرده‌ده اوندان بوتون آذربایجان، او جمله‌دن شمالی آذربایجاندا گئنیش استفاده اولوناردی. بو واقعیّتی م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوّللرینه عاید اولان قبیرلردن کشف اولموش چوخلو زینت و بزک وسایطی، او جمله‌دن مئتال بیله‌زیک، اوزوک، سانجاق، دویمه، تئل سانجاغی، سینه‌بند، بویونباغی، هوروک بزه‌گی و گولفه‌سی، آلین بزه‌گی (دینگه)، سیرغا، تونج سانجاق باشلاری، آسمالار، سورمه و تونجدان قایریلمیش مئداللار و سایره گؤسته‌ریر. شمالی آذربایجانین مختلف بؤلوکلرینده آپاریلمیش قازینتی ایشلری نتیجه‌سینده قبیرلردن اونلارجا بو کیمی صنعت و هنر محصولو اولان زینت وسایطی، او جمله‌دن پیلکلر تاپیلمیشدیر. بو پیلکلر، یوخاریدا گؤستردیگیمیز کیچیک قادین هئیکلینین پالتاریندا گؤروندوگو کیمی، او زامانلار قادینلارین پالتارلارینین گؤرونن معیّن یئرلرینه تیکیلردی و بونا گؤره‌ده اونلارین دال طرفینده پالتارا تیکیلمک اوچون دئشیگی‌ده اولاردی. م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلری شمالی آذربایجان بزکلریندن دانیشان ش.ح.صادق‌زاده بو باره‌ده یازمیشدیر:

«پالتارا تیکیلن پیلکلر گئنیش یاییلمیشدیر. اونلار، عادتا ایسکیلئتین اطرافیندا بعضاً ۲۰۰ دن ۵۰۰ عدده قدر اولور. پیلکلرین بعضیلرینین اوزه‌رینده پالتارا تیکیلمک اوچون دایره‌وی دئشیکلر واردیر. دویمه‌لر تونجدان، سورمه‌دن، سوموکدن، آغاج و صدفدن دوزلدیلمیشدیر. تؤکمه اوصولوایله حاضرلانمیش تونج دویمه‌لرین چؤککک طرفی برک اهکلی ماده‌ایله دولدورولموشدور. دویمه‌لر فورم اعتباریله یاریم کؤره‌وی، یاستی و کونوس واری‌دیر. اونلارین بعضیلرینین اوزه‌رینه

---

۱ ـ ایلاملارین تاریخی و مدنیّتی، ص ۹۱.

متّحدالمرکز حلقه‌لردن عبارت قاباریق ناخیشلار وورولموشدور ...».[1]

دئمک، واحد هنر و صنعت آتمسفئرینه مالک اولموش گؤستردیگیمیز تورپاقلارین ان جنوبو اولموش ایلامدان توتموش ان شمالی قسمتی چاغداش شمالی آذربایجان اراضیسینه قدر م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده یاشامیش خلقلر داخلینده مختلف حیات و معیشت مسئله‌لرینده اولدوغو کیمی، زینت و بزک وسیله‌لرینده‌ده وحدت و عینی‌لیک اولموشدور.

شوشدان کشف اولموش داش اوزه‌رینده‌کی ناخیشلارین بیرینده، صندل اوستونده اوتورموش بیر قادین تئشی (لنگره) الینده یون اه‌ییریر. م.ق. ۸ ـ ۷ ـ نجی یوز ایللیکلره عاید اولان بو یون ایییرمک منظره‌سینی، شبهه‌سیز، بو گون‌ده بوتون ایرانین غرب ولایتلری و مرکزی قسمتلرینده اولان کندلرده، او جمله‌دن آذربایجانین هر یئرینده، مشاهده ائتمک اولار. تئشینین فورمو و شکلی‌ده عینی‌ایله بو گون اکثر آذربایجان کندلرینده استفاده اولونان تئشیلرین عینیدیر. □ □ □

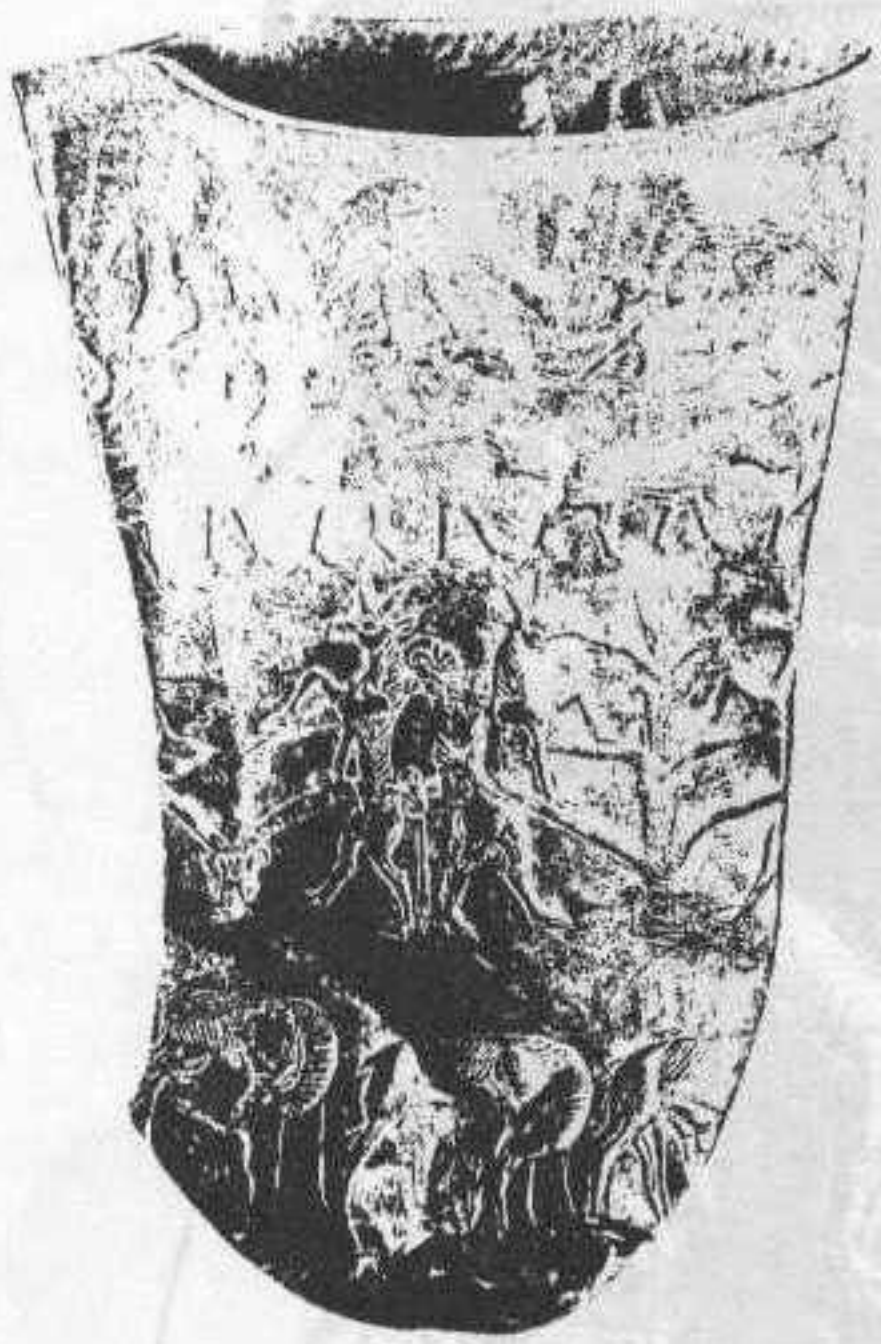

[ش ـ ۱۷۷]مارلیک تپه. "حیات داستانی" پیاله‌سی.
بیر داغ کئچیسینین حیاتی.

[ش ـ ۱۷۸]مارلیک تپه.
خیالی بوینوزلو آت شکلی اولان قیزیل پیاله.

---

۱ ـ قدیم آذربایجان بزکلری، ص ٦.

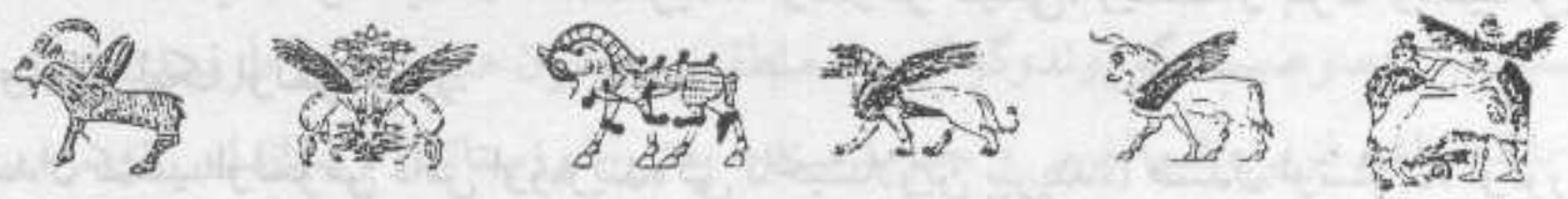

[ش ـ ۱۷۹]مارلیک تپه‌نین خیالی و قوراشدیرما شکیللریندن.

[ش ـ ۱۸۰]مارلیک تپه، ایکی قانادلی اؤکوزون بیر آغاجا دیرماشدیغی شکیله مالک اولان قیزیل پیاله.

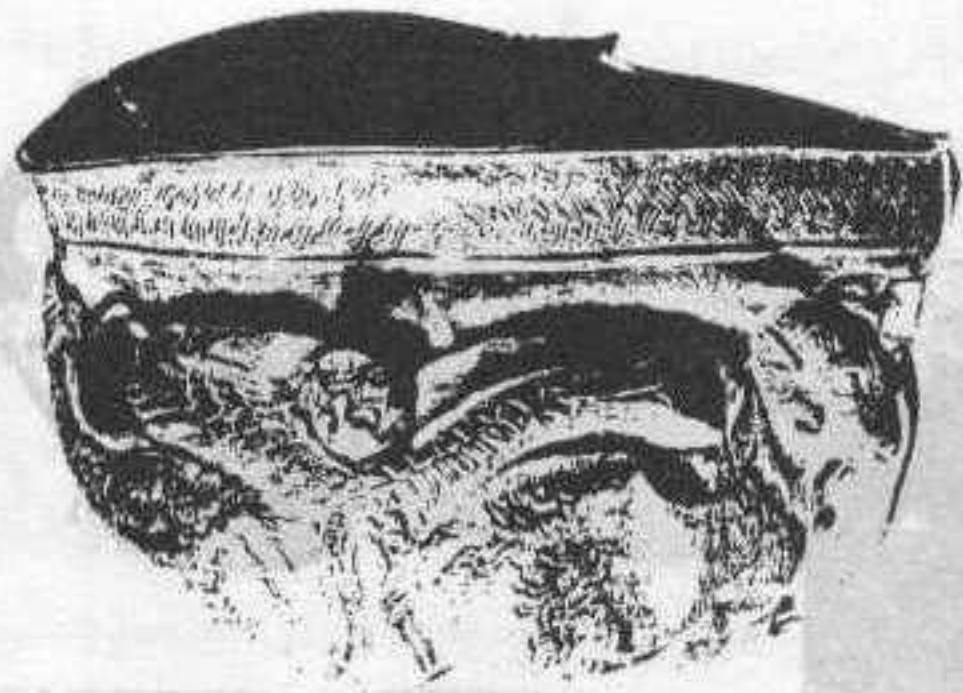

[ش ـ ۱۸۱] سیرا قویونلار و اونلاردان حمایت ائدن قارتال شکیللی قیزیل پیاله، مارلیک تپه.

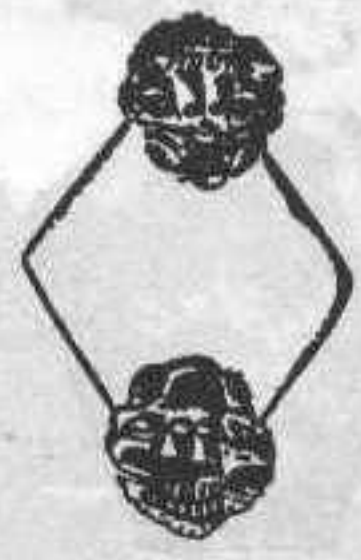

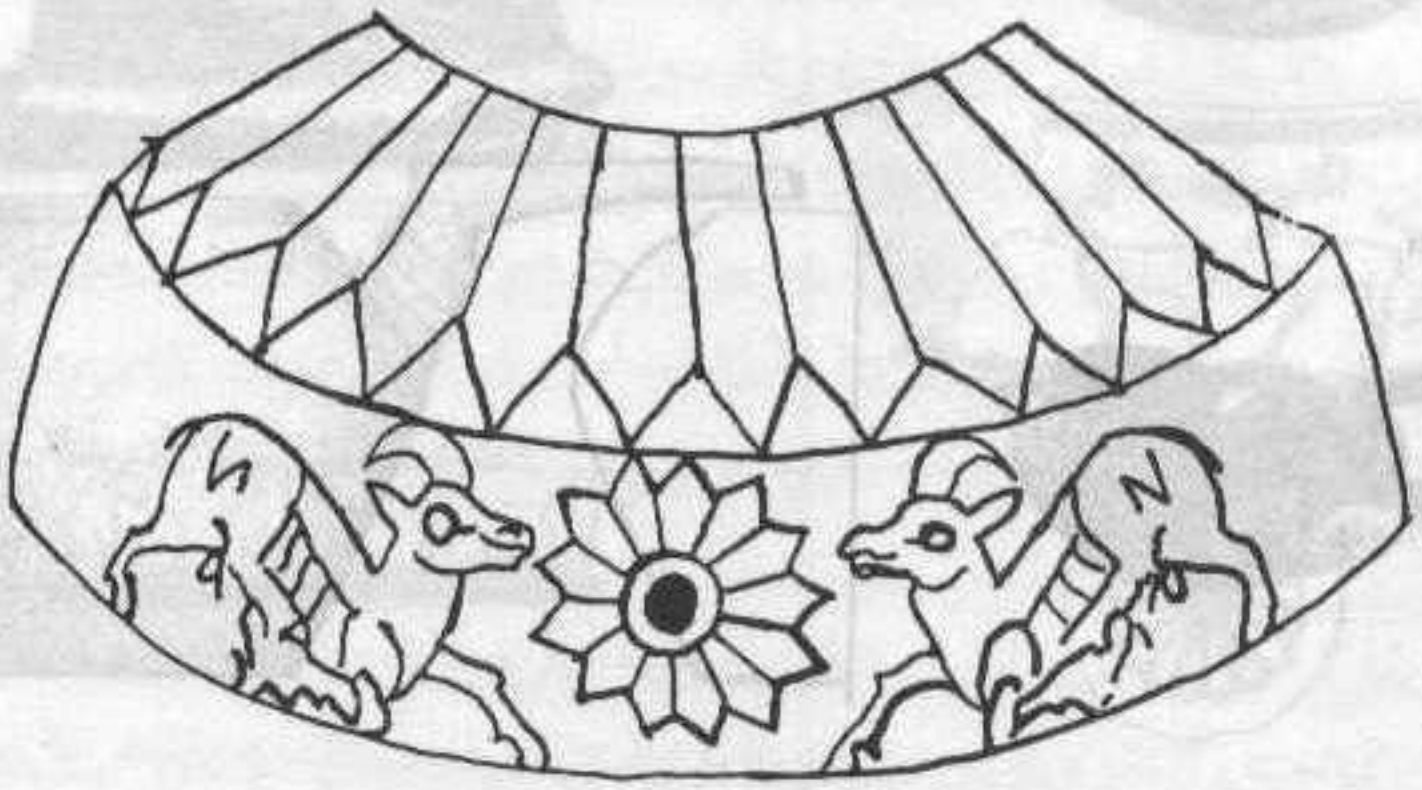

[ش ـ ۱۸۲] زئوه شئیلرینین طرحلریندن.

[ش ـ ۱۸۳]مارلیک تپه. استراحت حالیندا اولان داغ کئچیسی ناخیشی اولان قیزیل پیاله.

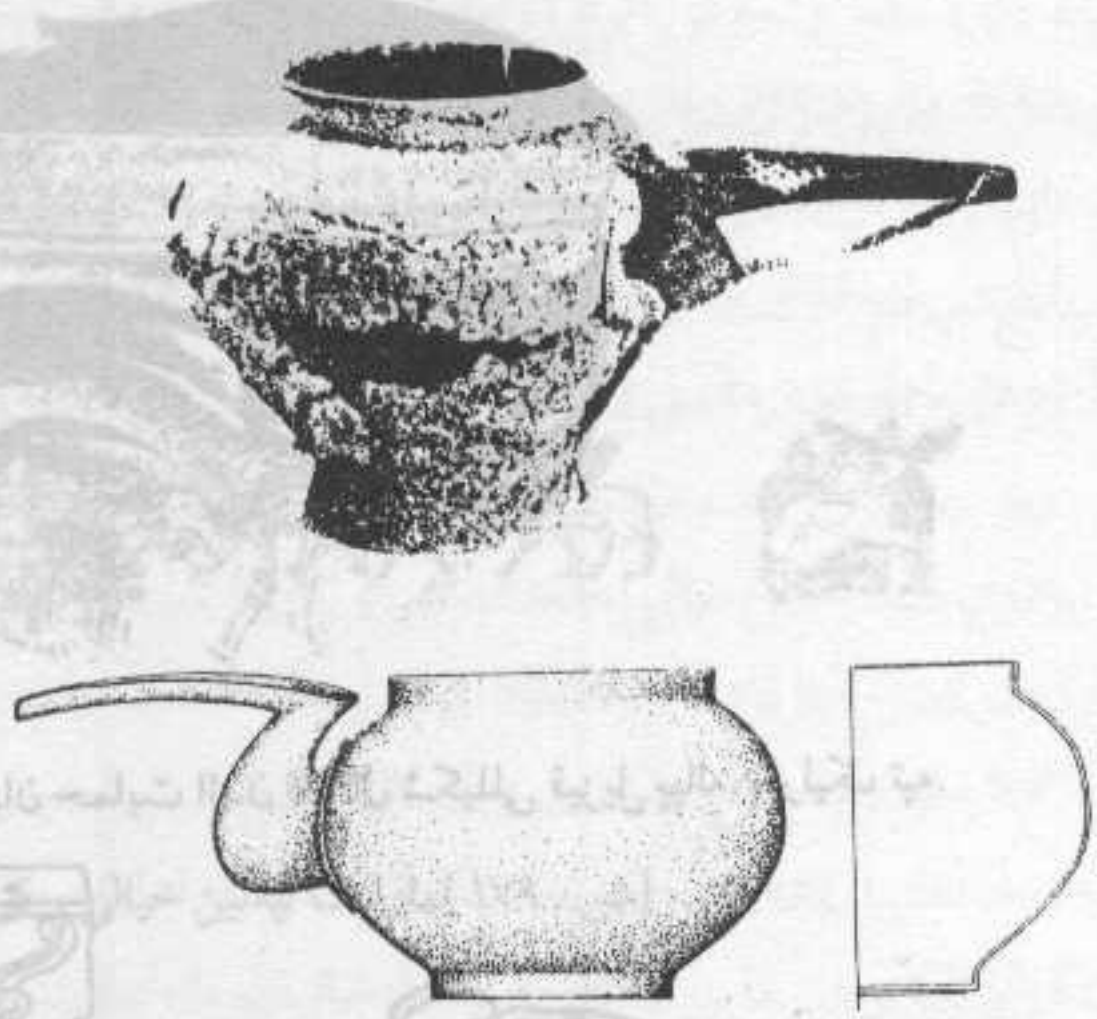

[ش ـ ۱۸۴]لوله‌سینین اوستو آچیق قورولارین طرحلری.

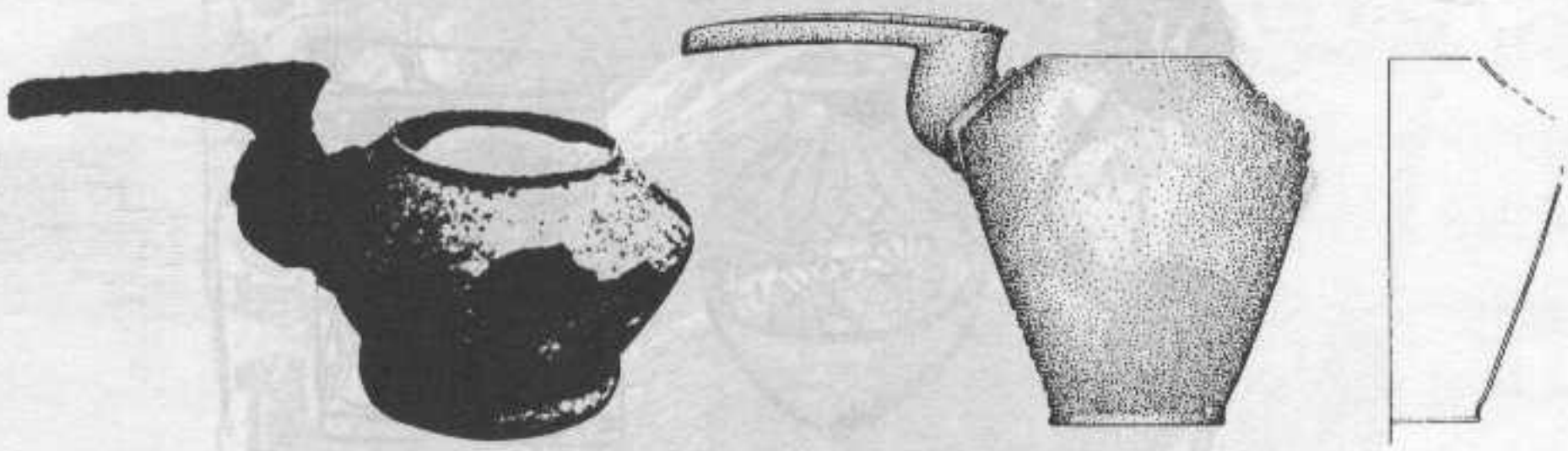

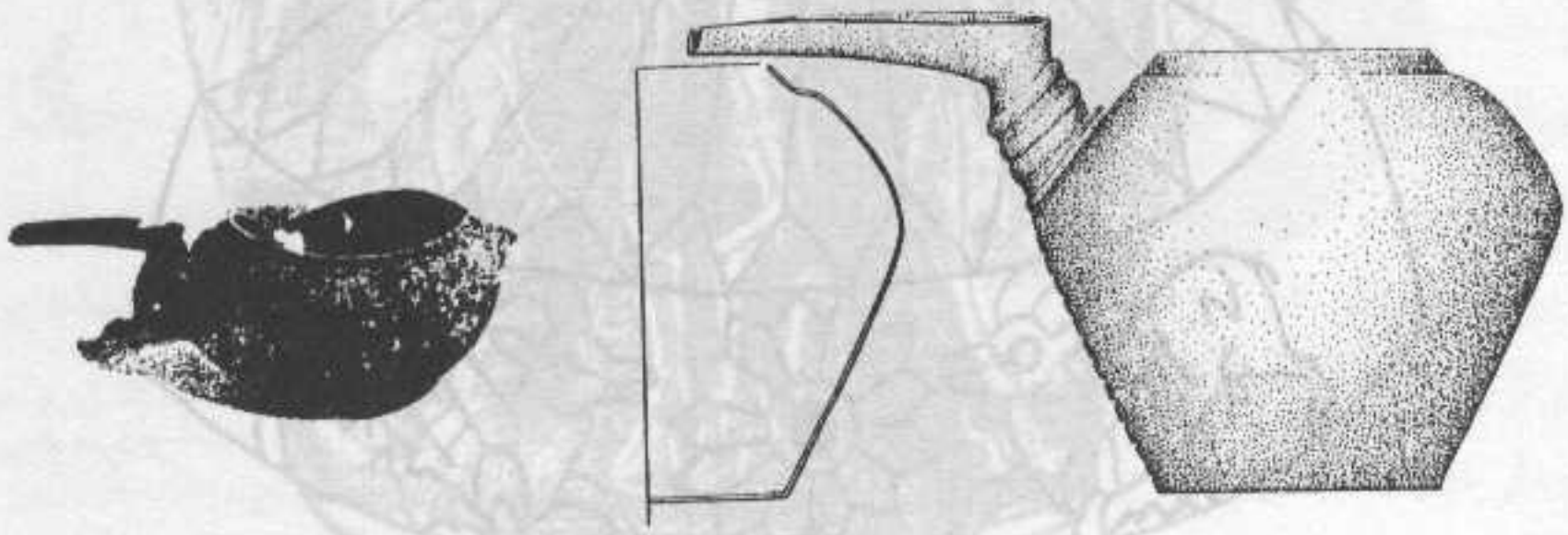

[ش ـ ۱۸۵]مارلیک تپه، اوستو آچیق اوزون لوله‌سی اولان گوموش قورولار و اونلارین طرحلری.

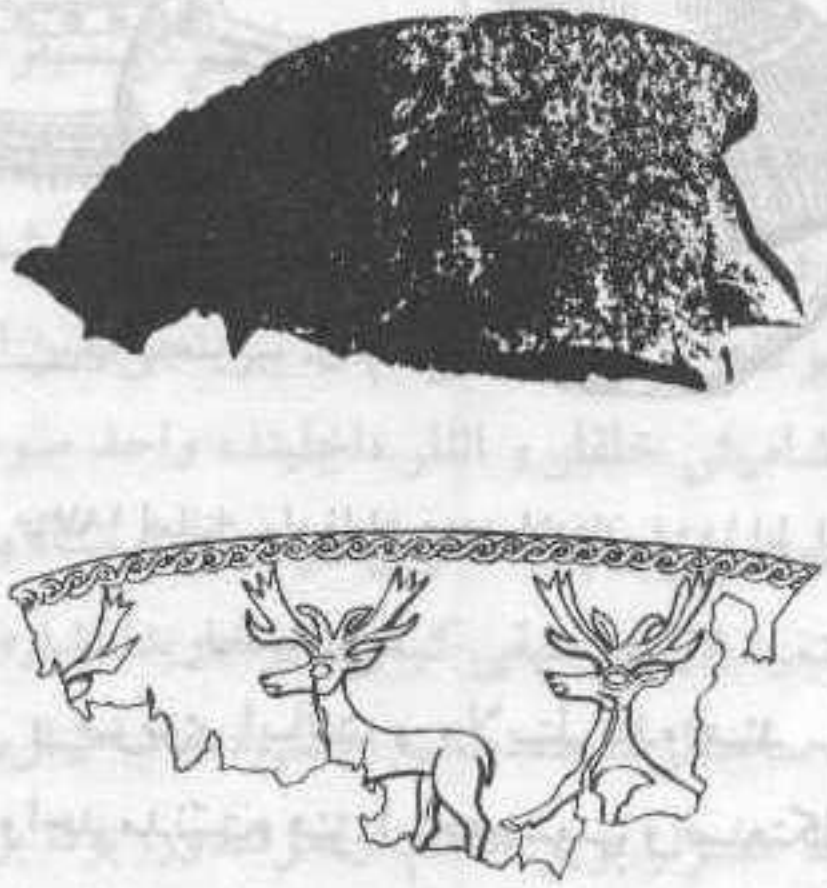

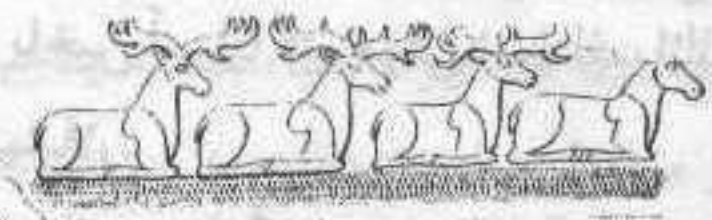

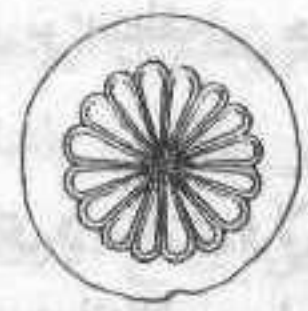

[ش ـ ۱۸۶]مارلیک تپه، مارال ناخیشلی پیاله‌لرین شکیللری و بزکلری.

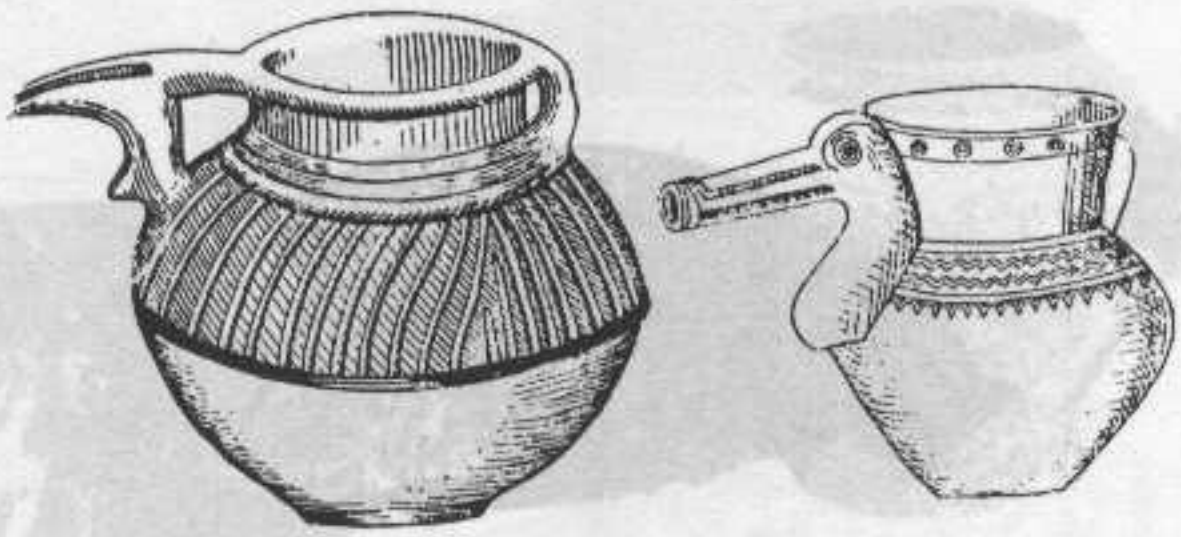

[ش ـ ۱۸۷] مانّا ـ ماد قابلاری، میلاددان ۱۰۰۰ ایل اوللر.

موسیقی

بو گونکو ایرانین غربی و مرکزی ایالت و ولایتلرینده هند ـ آوروپایی دیللی خلقلرین گلمه‌سیندن قاباق یارانمیش واحد مدنیّت، هنر، اینجه‌صنعت و صنعتکارلیق محیطی و آتمسفئرینین اهمیّتلی اؤزونو گؤسته‌رن ساحه‌لردن بیری‌ده موسیقی ساحه‌سیدیر. بو محیطین او دؤورلر واحد موسیقی آتمسفئری و محیطینه مالک اولماسینی بیز او دؤورده بو مختلف اراضیده یارانمیش موسیقی اثرلری، نغمه و آهنگلری اساسیندا دئییل، یالنیز شکیللری زمانه‌میزه گلیب چاتمیش موسیقی آلتلری واسطه‌سیله گؤروروک.

مانّا ـ مادلارین مدنیّتیندن بحث ائدرکن گؤسترمیشیک کی، ان قدیم دؤورلردن بوتون تورک خلقلری و ائللری داخلینده ان چوخ یاییلمیش موسیقی آلتی ساز اولموشدور کی، عاشیقلار و یا اوزانلار واسطه‌سیله چالینمیشدیر. ان قدیم دؤورلردن معاصر گونوموزه قدر، دئمک اولار بوتون تورک ائللری، خلقلری و میللتلری داخلینده اولوب مختلف آدلارلا: قوپوز، تامبیرا، ساز و سایره آدلانمیش بو موسیقی آلتی واحد شکیلده اولموش و دؤشه باسیلاراق، مضراب‌لا عاشیقلار واسطه‌سیله چالینمیشدیر. مختلف زامانلار و تورک ائللری داخلینده، چئشدیلی آدلارلا: اوزان، عاشیق، ... آدلانمیش، آذربایجانلیلارین دده قورقود و عاشیقلاری کیمی، خلقلرین توی و شنلیکلرینی بزه‌ییب، رونق‌لندیرمیش، خلقلره میللی و اجتماعی شعور آشیلامیش، آغیر و چتین گونلرینده ایسه اونلاردا مردلیک، مقاومت، ایگیتلیک و قهرمانلیق روحونو گوجلندیرمیشدیر. هابئله کئچمیش بحثلرده گؤسترمیشیک کی، م.ق. ۱۷ ـ ۱۸ ـ نجی یوز ایللیک‌لرده عاشیقلار ایلاملار داخلینده‌ده اولموشلار، یعنی اونلار اورتا آسیادان گلرکن بو عنعنوی موسیقی آلتینی ده اؤزلریله بیرلیکده یاخین آسیایا گتیرمیش، مختلف ائللری واسطه‌سیله اونو بو منطقه‌نین هر یئرینده یایمیش و یاشاتمیشلار.

الده ائدیلن سندلر گؤسته‌ریرکی، بو گونکو ایرانین غرب ایالتلری و مرکزی ولایتلرینده یاشامیش بوتون او دؤورکو خلقلرده‌ده: کاسسیلر، قوتتیلر، لوللوبیلر، هورریلر، مانّالار و مادلار داخلینده‌ده هم همین ساز و عاشیق، همده عاشیقین آیریلماز حیصه‌سی اولموش زورنا، بالابان و اونو چالان

اولموشدور. بو ایکی موسیقی عنصرونون بوگون ده آذربایجاندا بیرلیکده و قوشا چالیندیغینی گؤروروک.

گؤستردیگیمیز شکیللردن آیدین اولور کی، هم ایلام، هم کاسسیلر داخلینده ساز چالان عاشیق مجلس‌لرین زینتی اولموش، همده چنگ، ساز و بالابانلا بیرلیکده اولان ارکستر و یا دسته‌جمعی موسیقی مجلسلرده اولموش و گئنیش شکیلده اوندان استفاده اولموشدور.

بوتون بو دئدیکلریمیز بیر داها گؤسته‌ریر کی، م.ق. بیرینجی مین ایللیگه قدر بو گونکو ایرانین غربی و مرکزی یئرلرینده یاشامیش خلقلر و ائللر داخلینده واحد موسیقی آلتلری و شبهه‌سیز، موسیقی آتمسفئری حکم سورموش و بو خلقلرین موسیقی اوستالاری تقریباً واحد یارادیجیلیق خطینده حرکت ائدیب، یاراتمیشلار. موسیقی کیمی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، صنعت، هنر و اینجه صنعتین مختلف ساحه‌لرینده‌ده، همین اراضی‌ده یاشامیش خلقلر و ائللر داخلینده واحد بیر آتمسفئر، محیط و شرایط عصرلر بویو حاکم اولموشدور. بودا بو گونکو ایران اراضیسینده یارانمیش ایلک پارلاق مدنیّتین بیر حیصه‌سی اولموشدور کی، سونرالار یارانمیش مدنیّتلر اوچون نمونه، اؤرنک، تقلید و اقتباس منبعی اولموش و حتی اصلی و منبعی گؤسته‌ریلمه‌دن، آد آپاریلمادان منیمسه‌نیلمیشدیر.

واحد هنر و صنعت آتمسفئرینه داخل اولموش چاغداش ایرانین ایالت و اراضیلریندن بیری‌ده، او زامانلار مرکزی ماد حکومتینه تابع اولموش و مدنیّتی عموم ماد مدنیّتی‌نین آیریلماز حیصه‌سی اولموش خزر دنیزینین جنوبو و غربی ساحل‌لری مدنیّتی‌دیر.

خزر دنیزی، آرال گؤلو کیمی، ان قدیم دؤورلردن تورک دونیاسی واسطه‌سیله احاطه اولونموش بیر دنیزدیر. بو دنیزین گون چیخان طرفی اورتا آسیا، جنوب و اکثر باتی ساحل‌لری یاخین شرق اراضیسیدیر. بو طبیعی موقعیّتینه گؤره‌ده، ان قدیم دؤورلردن، اورتا آسیادان یاخین شرقه و عکسینه یاخین شرقدن اورتا آسیایا اولموش ائل آخینلاری و مهاجرتلری بو دنیزین هم شمالی ـ دربند و داریول کئچیدلری یولوایله، همده جنوبوندان ـ خراسان و ری طرفیندن اولموشدور.

ائله همین بو طبیعی موقعیتینه گؤره‌دیر کی، خزر دنیزی لاپ ابتدایی بشر توپلوملاری دؤورلریندن اورتا آسیا مدنیّتی‌ایله یاخین شرق مدنیّتی آراسیندا ایلگی و علاقه واسطه‌لریندن اولموشدور، حتی ایلام، کاسسی و مرکزی ماد مدنیّتی بیرده خزرین جنوب ساحل‌لری یولوایله اونون غرب ساحل‌لری، آلبان و "اوتی" خلقلرینه، همی‌ده اورتا آسیا ائللرینه گئدیب چاتمیشدیر.

بونونلا برابر خزر دنیزی اؤز سویو و بالیغی واسطه‌سیله هم اورتا آسیا، همده یاخین شرق خلقلری اوچون بیر حیات و یاشاییش منبعی، هنر و صنعتلری اوچون ایسه بیر الهام منبعی اولموشدور. ابتدایی اجماع دؤورلرینین یادگاری اولان "قوبوستان" داش ناخیشلاریندا کی قاییق و اونو سورمک اوچون کورک شکیللری، هابئله مارلیک تپه اثرلرینده‌کی بالیق شکیللرینین الهام منبعی، هئچ شبهه‌سیز، همده خزر دنیزی اولموشدور.

بو سببلره گؤره‌ده ایندی‌ده واحد هنر و صنعت آتمسفئرینین بیر بؤلوگو اولموش خزرین جنوب ساحل‌لری مدنیّتیندن اولموش مارلیک تپه مدنیّتی‌ایله ماد و باشقا خزر ساحل‌لری منطقه‌لری هنری و صنعتی آراسیندا ایلگی و علاقه‌نی، اونلارین یاخین‌لیق و وحدتینی نظردن کئچیرک.

بو اثرلرین خصوصیّتلری و باشقا واحد هنر و صنعت آتمسفئرلری منطقه‌لری اثرلریله مقایسه‌سیندن اوّل آقای عزت‌الله نگهبانین بیر فیکرینی آچیقلاماق لازمدیر.

مارلیک تپه قبرستانیندان کشف اولموش شئیلرایله کاشان یاخین‌لیغینداکی "سیلک" قبرستانلیغیندان الده ائدیلمیش، خصوصیله تونجدان اولان وسایطین بیری - بیرینه اولدوقجااوخشار و یاخین اولماسیندان آقای عزّت‌الله نگهبان بئله نتیجه چیخارمیشدیر کی، مارلیک تپه‌نین اهالیسی، امیرلری و حاکم دایره‌لری م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینین سونلاریندا، آسوریلرین فشاری نتیجه‌سینده، کاشان اراضیسینه کؤچموش و اوراداکی "سیلک" قبرستانلیغینی یاراتمیشلار.

قید ائتمک لازمدیر کی، او دؤورلرده قبیله، ائل و اوبالارین مهاجرت ائده‌رک منطقه‌دن منطقه‌یه، حتی اورتا آسیادان یاخین شرقه و عکسینه یاخین شرقدن اورتا آسیایا کؤچمه‌سی حاللاری اولدوقجا عادی و یاییلمیش بیر ایش‌ایدی، مارلیک تپه منطقه‌سیندن‌ده بعضی اوبا، ائل و عایله‌لرین یاخین شرقین باشقا منطقه‌لری، او جمله‌دن بو گونکو کاشان حوالیسینه کؤچمه‌سی ممکندور. لاکین قید ائتدیگیمیز دؤورده مارلیک‌تپه ائللری و بوتون قبیله‌لری، امیرلری و باشچیلارینین تامامیله، آسوریلرین هجومو و فشاری نتیجه‌سینده اورادان کؤچوب، بو گونکو کاشان تورپاقارینا کؤچمه‌سی غیر - طبیعی بیر ایش نظره گلیر، چونکی:

۱ - بو گونکو ایرانین بوتون غرب و مرکزی ایالت ولایتلرینده او دؤورلرده واحد کؤک و ائتنیک خصوصیّتلر و بیری - بیرینه یاخین التصاقی دیللره مالک اولموش خلقلر یاشامیش و حتی رسمی دؤولت و تجارت دیللری ایلام دیلی اولموشدور، بوناگؤره‌ده بوتون بو منطقه‌لرده یاشامیش خلقلر، ائللر، حکومتلر و حاکم دایره‌لر داخلینده واحد هنر و صنعت آتمسفئری و جوی حاکم اولموشدور، بو سببدن ده اونلارین هنری و صنعت اثرلری عمومیّتله بیری - بیرینه یاخین و اوخشار اولموشدور. بو منطقه‌لردن بیری مارلیک تپه، دیگری ایسه کاشانین سیلک تپه‌سی و قبرستانلاری اولموشدور. دئمک بو ایکی منطقه‌دن الده ائدیلمیش اثرلرین اوخشارلیغی مارلیک اهالیسینین سیلک منطقه‌سینه کؤچمه‌سینین نتیجه و محصولو دئییل، بلکه بو یئرلرده یاشامیش خلقلر و ائللرین عینی کؤکلو و واحد هنر آتمسفئرینه مالک اولماسینین نتیجه‌سی و محصولو اولموشدور.

۲ - آقای عزت‌الله نگهبان مارلیک اهالیسینین سیلک منطقه‌سینه کؤچمه‌سینین علّتینی آسوریلرین هجوملاری گؤسته‌ریر، حالبوکی، بحث ائتدیگیمیز دؤورده، یعنی م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو یوز ایللیکلرده آسوری شاهلاری داها چوخ مرکزی ماد تورپاقالارینا، اؤزوده دوز چؤلو و قومون دوز گؤلونه قدرکی اراضییه، او جمله‌دن بو گونکو کاشان اراضی‌سینه چوخ و تئز - تئز ویران ائدیجی

هجوملار ائدردیلر و قیزیل اؤزن آخارقاسی و خزر ساحل‌لری اساساً بو هجوملاردان کناردا اولاردیلار و بیز تاریخده آسوری اوردولاری و شاهلارینین خزر ساحل‌لری و بو ساحل‌لرین اراضیسینه چاتماسینی یالنیز اونلارین آرزولاری و حربی پیلانلارینداگؤرورروک. بیز یالنیز آسوری پشاهی ایکینجی سارقونون قیزیل اؤزن چایی آخارقاسی شاهی "دیوک"ون علیهینه هجومونو و اونو عایله‌سیله م. ق. ۷۱۵ ـ نجی ایلده سوریه‌یه سورگون ائتمه‌سینی گؤرورروک و باشقا آسوری شاهینین مارلیک اراضیسینه گلمه‌سینی تاریخ گؤسترمه‌ییر.

۳ ـ کاشان سؤزو کاسسی و کاسسیلر سؤزوندن میدانا گلمیش بیر یئر آدیدیر.[1] بو او دئمکدیرکی، قدیم دؤورلرده حتی بحث ائتدیگیمیز دؤورلردن‌ده قاباق بو گونکو کاشان تورپاقلارینداکاسسی ائللری یاشامیشلار. کاسسیلر م.ق. اوچونجو مین ایللیکده زاقروس داغلاری و بو گونکو لرستان و همدان طرفلرینده یاشاییب، سونرالار قدرتلی حاکمیّت و گؤرکملی مدنیّت قورموش، اؤزلری‌ده آسیانی خلقلردن و التصاقی دیللی اولموشلار[2].

بوتون بونلار او دئمکدیرکی، بحث ائتدیگیمیز دؤورلرده و حتی اوندان ۱۰۰۰ ـ ۱۵۰۰ ـ ایل قاباقلاردان بو گونکو کاشان، یعنی همدانین شرقی، قومون جنوبشرقی و دوزگؤلونون جنوبغربینده، بو گونکو همدان، قزوین، زنجان، رودبار و حتی خزرین جنوب ساحل‌لرینده عینی کؤکلو و یاخین دیللی و مدنیّتلی ائللر و خلقلر ـ قوتتی ـ لوللوبیلر یاشامیش و طبیعی اولاراق واحد هنر و صنعته مالک اولوب، بیری ـ بیرینه اوخشار و بنزر اثرلر یاراداراق، یادگار قویموشلار.

دئمک مارلیک تپه‌ده کشف اولموش تاریخی هنر اثرلرینین کاشانین "سیلک ب" قبرستانلیغیندان الده ائدیلمیش اثرلرله بیری ـ بیرینه اوخشار و یاخین اولماسینین سببی مارلیک خلقلرینین بو گونکو کاشان اراضیسینه کؤچمه‌سی یوخ، بلکه اونلاری یارادانلارین عینی کؤکلو، عینی تاریخه مالک اولماسی و واحد هنر و صنعت آتمسفئرینده یاشامالارینین نتیجه و محصولودور.

بوگونکو ایران اراضیسینین غربی، مرکزی، خزر ساحل‌لری و شمالی آذربایجاندا م.ق. ۷ ـ ۸ ـ ۹ ـ ۱۰ ـ نجو یوز ایللیکلرده حکم سورموش واحد هنر و صنعت آتمسفئرینی همده بو اراضیدن کشف اولموش قاب ـ قاجاقلارداکی بالیق ناخیشلارینداً مشاهده ائدیریک. بو وحدت ایشغوز ـ ساکا هنرینی‌ده احاطه ائدیر و شبهه‌سیز بو هنر وحدتینین عاملی خزر دنیزی اولموشدور. فیکریمیزجه بالیق شکیلی‌نین ناخیشلار سیراسینا داخل اولماسی بیرینجی نؤوبه‌ده خزر دنیزی‌ایله علاقه دار همین دنیزین اطرافیندا یاشامیش خلقلرین هنریندن باشلانمیشدیر. شبهه‌سیز اورمو گؤلو، وان گؤلو و فارس کؤرفزینین‌ده بو ایشده رولو اولموشدور، آنجاق خزر دنیزی چئشیدلی یئمه‌لی بالیقلار

---

۱ ـ فرهنگ معین، ج ٦، اعلام، ص ۱۵۲۰.

۲ ـ فرهنگ معین، ج ٦، اعلام، ص ۱۵۱۸، هابئله باخ: ر.فیرشمن. ایران باشلانقیجدان ایسلاما قدر.

باخیمیندان اولدوقجا زنگین اولدوغو اوچون، یقین‌کی، بو دنیز اطرافیندا یاشامیش "امرد"لر، "کاسپیلر"، "کادوسیلر"، "نیپورلار"، آلبانلار و "مارلیک" خلقلری‌نین بو ایشده رولو اؤنملی اولموشدور.

بالیق شکلی جهتدن قدیم غربی و مرکزی ایران ولایتلری و ایشغوزلار ـ ساکالار آراسیندا هنر یاخینلیغی و وحدتی مسئله‌سینی بعضی ایران و چوخلو آوروپا عالیملری‌ده قید ائدیرلر. مثلا عزت الله نگهبان آوروپا عالیملرینین بو ساحه‌ده‌کی فیکرینی تصدیق ائده‌رک یازمیشدیر:

«بو پیاله‌نین بوغازیندا (مارلیک تپه‌دن کشف اولموش پیاله‌لرین بیری. م.) قازیلمیش بالیق ناخیشلارینا بنزر شکیللر لرستان منطقه‌سیندن الده ائدیلمیش بیر قالخانین اطرافیندا مشاهده ائدیلیر کی، اونون تاریخی قدیم تاریخ متخصصی "موسیو قودار" واسطه‌سیله م.ق. ۹ ـ ۱۰ ـ نجو یوز ایللیکلر تعیین ائدیلمیشدیر. بونا بنزر باشقا بیر بالیق ناخیشی ایرانین شمالغرب منطقه‌سیندن الده ائدیلمیش بیر پیاله‌نین داخلی کفینده دیر کی، اسکی‌لیگی م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیک تعیین ائدیلمیشدیر. باشقا بیر بالیق ناخیشی "لیتوج" خزینه‌سیندن اولان بیر قینین اوستونده بیر آسلان بدنینه باغلیدیر کی، پروفئسور "کولیکان"ین نظرینجه ماد و ساکالار زامانینا عایددیر و تاریخی م.ق. ٦۰۰ ـ نجو ایل حدودلاریندا تعیین ائدیلمیشدیر».[1]

دئمک، بو گونکو ایران اراضیسینین غربی، مرکزی، خزر ساحل‌لری، ایشغوزلار ـ ساکالار و شمالی آذربایجان خلقلرینین م. ق. ۷ ـ ۸ ـ ۹ ـ ۱۰ ـ نجو یوز ایللیکلرده‌کی هنر و اینجه‌صنعتی‌نین یاخینلیغی و بونلاردا واحد بیر هنر آتمسفئرینین حاکم اولماسی آوروپا عالیمیلری طرفیندن‌ده تأیید ائدیلیر.

□ □ □

قوشا حیوان شکیللری

م.ق. ایکینجی مین ایللیک و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده چاغداش شمالی و جنوبی آذربایجان، بوتون غربی و مرکزی ایران‌دا حاکم اولموش واحد هنر و اینجه‌صنعت آتمسفئرینی ایکی مخالف و اوز به اوز طرفدن بیر آغاجا دیرماشمیش حیوانلارین شکیللرینده‌ده مشاهده ائدیریک. بو اثرین رنگلی شکلی ا.و.سالامزاده طرفیندن، حقلی اولاراق، "آذربایجانین بدیعی صنعتکارلیغی دونیا موزه‌لرینده" آدلی اثرین جیلدینین اوستو و ۱۵۱ ـ نجی صحیفه‌ده "ایران موزه‌لرینده آذربایجان صنعتکارلیغی نمونه‌لری" بؤلومونده‌ده وئریلمیشدیر.

م.ق. ایکینجی مین ایللیگه عاید اولان کاسسیلرین هنر نمونه‌لریندن بیری ایکی طرفدن بیر سوتونا دیرماشمیش بوینوزلو کئجی و یا جئیران شکلینده اولان اثری گؤسته‌ره بیله‌ریک کی، پئترزبورقون "ائرمیتاژ" موزه‌سینده ساخلانیلیر.

---

۱ ـ مارلیک ین فلز قابلاری، ص ۳۸.